

MAX УГ

2018 **2**

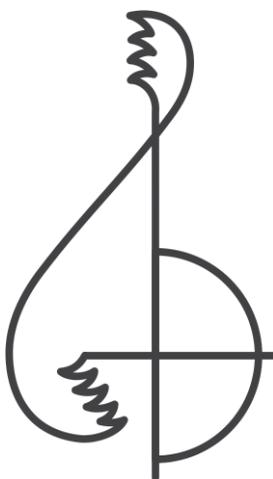
“

Ныр цæргæстæн сæ паддзах у сырддонцъиу.
Домбæйттæ систы рувæстæ. Гуыппырсар
У базаргæнæг, уæй кæны йæ намыс.

Аль Маарри (973–1057)

”

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2018

МАХ

2

2018

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2018

НОМЫРЫ ИС:**МАЛИТЫ ВАСО: 80 АЗЫ**

Фысджытæ Васойы тыххæй	7
<i>МАЛИТЫ Васо. Сонетæ. Сонетты быд</i>	9
<i>АГЪНАТЫ Гæстæн. Уазæгуаты. Уацау. Кæрон</i>	16
<i>БЫРНАЦТЫ Барон. Мæ хиваст зæрдæ. Æмдзæвгæтæ</i>	64
<i>ДЗУЦЦАТЫ Къоста. Æртæ хъæлдзæг хабары</i>	71

НОГ НОМ

<i>ХУЫБЕЦТЫ Альбинæ. Сауи æмæ Бури. Миниатюрæ</i>	74
<i>ДАРЧИТЫ Мурат. Дыууæ æмдзæвгæйы</i>	76

НЕ ‘ВЗАГ – НÆ ФАРН

<i>ЦГЪОЙТЫ Хазби. Ирон æвзаджы ахсджиаг фарстатæ</i>	77
--	----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Аргъæуттæ	83
------------------	----

УИДÆГТÆ

<i>ДЗИЦЦОЙТЫ Юри. Бурхохы культы тыххæй</i>	95
---	----

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

<i>МЗОКТЫ Аслæнбег. «Мæ Ирыстон! Дæ номæй бонджын дæн...»</i>	100
---	-----

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ	111
--------------------------	-----

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

<i>Борис КУБАТИЕВ. Редактору газеты «Растдзинад»</i>	123
--	-----

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

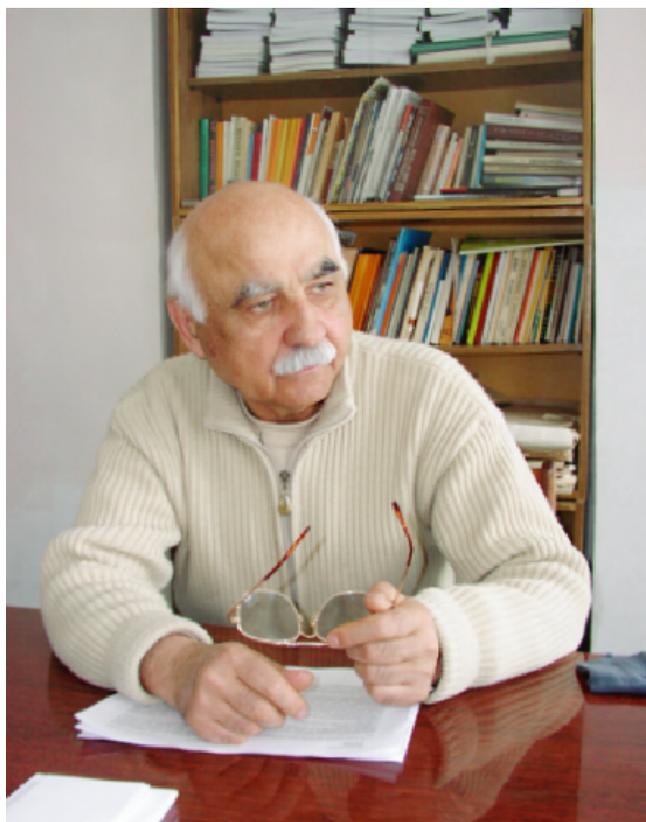
<i>ДЗАБАЙТЫ Таисæ. Басы хуыпп. Новеллæ</i>	128
--	-----

АРВИСТОН	134
-----------------	-----

Æз фидарæй хæст дæн ахæм зондыл: не ‘взаг канд кæрæдзиимæ ныхас кæныны фæрæз нæу. Уый у, нæ адæмы ахс-джиагдæр хæзнатæ, фарн кæм сты, уыцы дунейы дуар гомгæнæн дæгъæл. Уыцы дæгъæл куы нал уа, уæд фидæнмæ нæ фæндагтæ æхгæд сты. Æмæ нæхи сайæм, фидæнмæ фæндаг тæлмацтæ æмæ æндæр æвзагыл фыст уацмысты фæрцы ссардзыстæм, зæгъгæ, афтæ куы хъуыды кæнæм, уæд. Уымæ гæсгæ алы ирон дæр хъуамæ иттæг хорз зона йæ мадæлон æвзаг, стæй йæ йæ цотæн æмæ йæ цотыцотæн дæр уарзын кæна. Хъуамæ нæ кæстæртæ æдæрсгæйæ дзурой, кæсой æмæ фыссой нæ мадæлон æвзагыл. Æнæсæрфат, æнæджелбетт, хынджы-лæггаг ми у, дæ хъæбулты ирон æвзагæй куы фæиртæсын кæнай æмæ сæ фæсарæйнаг æвзæгтæ ахуыр кæныныл куы бафтауай, уæд уый.

КУЧИТЫ Руслан,
Стыр Ныхасы сæрдар

МАЛИТЫ ВАСО: 80 АЗЫ

ФЫСДЖЫТÆ ВАСОЙЫ ТЫХХÆЙ

* * *

Васо литературæмæ бирæтау къæдз-мæдзы фæндæгтыл нæ фæцыди – бацыди йæм комкоммæ, æмæ йæм кæсгæйæ баззæдысты, уый размæ чи бацыд литературæмæ, уыдон дæр, æмæ йæм нырма бацæуинаг чи уыди, уыдон дæр. Алкæй дæр фæндыди бæлццоны «фат æмæ æрдын»-мæ бавналын, йе ‘рдынбос куыд зыланг кæны, уымæ байхъусын, йæ фаты базыртыл арм æруадзын. Диссаджы чиныг уыди «Фат æмæ æрдын». Афтæ зæгъæн ис, æмæ уыцы азты иу чиныг дæр чиныгкæсæг дзыллæтæн уымæй фылдæр цин не ‘рхаста. Йæ кой кодтой, дзырдтой дзы хицæн æмдзæвгæтæ, хицæн рæнхъытæ, уæлдайдæр кæстæртæ. Мæнæн дæр-иу мæ зæрдыл куы иу æмдзæвгæ арбалæууыди чиныгæй, куы – иннæ. Арæхдæр та:

*Сахуыр мæ кæн, о хуымгæнæг, хоры кæндыл зарын,
Сахуыр мæ кæн хоры нæмыг ауæдзы æппарын.*

Бирæ ныффыста Васо – радзырдтæ, уацаутæ, æмдзæвгæтæ, поэмæтæ, пьесæтæ, роман... Æмæ сæ иу дæр дзæгъæлы гæрах нæ фæци, алкæцы дæр сæ йæхицæн бæлвырд бынат ссардта ирон литературæйы...

Хуыгаты Сергей

* * *

Малиты Васо... Ацы мыггаг æмæ ном фехъусгæйæ, адæймаджы цæстытыл канд фыссæджы сурæт нæ ауайы, фæлæ ма йæ хæдбындур сфæлдыстад дæр. Васойы йæ бирæ чыныгкæсджытæ базыдтой поэтæй, прозаикæй, драматургæй, публицистæй, æхсæнадон архайæгæй, фæлæ мæм цæмæдæр гæсгæ афтæ кæсы, цыма нæ лириктæй – æз сæйрагдæр ирон литературæйы астæуккаг фæлтæры кой кæнын – романтикон тæваг æппæты тынгдæр Васомæ фæхæццæ. Йæ чысыл æмдзæвгæйæ

райдай æмæ йæ гуырахстджын поэмæйæ фæу – романтикон базыртыл æнцайынц, уæлтæмæнады комулæфт дзы тæлфы. Йæ рæнхъытæ æнцонæй гуырынц, тыхмийы фæд сыл нæ зыны, хорз хуыйæджы къухы бынæй рацæугæ дзаумайыл сынчы фæд куыд нæ зыны, афтæ...

Дзасохты Музафер

* * *

Васойы поэзийæн ис романтикон ахаст, йæ лирикон геройы уд иудадзыг тырны сæрибармæ, æрвон дунейы æгæрон тыгъдæдтæм, æнæбын æрфытæм, æрдзон тыхты сусæгтæм фæндаг ссарын у йе ‘нусон бæллиц. Тыхджын æнкъарæнтæй, цардцыбæл фæндтæй дзаг у авторы зæрдæ, зæххон царды цы бирæ æнæраст хъуыддæгтæ ис, уыдон ын стыр масты хос сты. Поэт иттæг хорз арæхсы адæймаджы мидуавæр, дунеуынынад æмæ психологи иртасынмæ, уды кæнонтæ æрдзы æмæ дунейы змæлдимæ æнгом бастæй ныв кæнынмæ.

Хъодзаты Ахсар

* * *

50-æм азты кæрон горæтмæ ахуыры фæдыл куы сæфтыдтæн, уæд литературон фæсивæдæй фыццаджыдæр кæимæ базонгæ дæн, уыдонæй иу уыди Малиты Васо. Пединституты ахуыр кодтам иу рæстæг: æз – фыццаг курсы, Васо та – цыппæрæмы. Уыцы азты литературон факультеты студенттæй аив дзырдмæ кæй зæрдæ не ‘хсайдта, ахæмтæ уыдысты хæрз стæмтæ. Фæсивæды цæсты уæлдай кадджындæр уыди поэзийы жанр. Аудиториты, æмдзæрæнты æрвылбон зæлыдысты æмдзæвгæты рæнхъытæ.

Васойы фыццаг уацмыстæ арвау бæрæг дардтой канд сæ арф хъуыдыйæ нæ, фæлæ сæ мидис æмæ формæйы æмфидауцæй, æвзонг романтикæйæ, абухгæ æнкъарæнтæй:

*О денджыз, катыйгæнгæ æз
 Лæууын сæргуыбырæй дæ цуры..
 Мæнæн æнафоны цы дзуры
 Фыдохы зилгæ тыхты фæз?
 Эбуалгъ фæсмон, хъаймæты азар,*

*Сæфты хъуырдухæн æмæ маст,
Æлгыст дæлимоны цъæхахст...*

*...Æмæ ныссабыр дæ, о демон,
Нæрæмон мондæгты цæхæр!..*

... Малиты Васо у ирон аив дзырды курдиатджындæр зæрин-гуырдтæй иу. Поэзийы, прозæйы, драматургийы жанрты цы уац-мыстæ сфæлдыста, уыдон дзæвгар фæхъæздыгдæр кодтой ирон литературæ.

Ходы Камал

МАЛИТЫ Васо

СОНЕТАÆ

Сонетты быд

1

О, байхъус-ма, мæ цин, мæ бон, Сонетæ!
Æрæгвæззæг Сылтаныхъы быдыры
Æфхæрд, ыссæст сырх дидинджыты хъуыры
Сæууон æртæх цæхæркалгæйæ федтон...
Тæхуды æмæ уый хуызæн куы 'рттивид
Мæлгæ-мæлын дæр уарзонад мæ риуы!
Мæ зæрдæ худы, о, мæ хур, мæхиуыл,
Кæй хæссын æз чысылæй нырмæ хивæнд,
Хæххон цæргæс тæрк-уады уынар уарзы.
Цæф сæгуыт – урс æхсæрдзæны уылæнтæ,
Æз та – рæудымгæ хуымгæронæй хъазгæ
Дæ зарæгæн куы 'рбахæссы йæ зæлтæ,
Уæд сриссы зæрдæ сонт сагъæстæй, уарзгæ.
Мæ цардвæндагмæ акæсын мæ сæнтты.

2

Мæ цардвæндагмæ акæсын мæ сæнтты.
Нæ, ивгъуыд бонтæй хъаст кæнын нæ хъæуы...
Æрмæстдæр иу хатт цард лæвæрд кæй цæуы,
Гъе уый тыххæй æууæндæм мах нæ фæндтыл.

Æз фехъуыстон кæмæйдарты, сæ радæн
 Кæй нæй фæуæн, æнæмæлæт кæй сты.
 Нæ цæсты раз уæд барæджы ныв сысты,
 Рыгкалгæ уый фæцæйтæхы, йæ бадæн
 Уæгъд у сæ куывды фиданы фæлтæрæн.
 Хæлæггæнгæ фæкæсын æз йæ фæстæ.
 Æрдз алкæмæн æмхуызон тых нæ дæтты,
 Фыдвæззæг мыл æркæндзæни, фыд рæстæг,
 Мæ фатдоны фæуыдзысты мæ фæттæ...
 Фæлæ мын ныфс дæ рухс сурæт фæдæтты.

3

Фæлæ мын ныфс дæ рухс сурæт фæдæтты...
 Мæлæт, мæлæт... Цæй тыххæй мын ныббара?
 Лæг иннæтæн дæндагæй рухс куы дара,
 Уæд ын йæ тых адзал дæр ма нæ сæтты.
 Уый нæу мæ бон... Фæлæ уæддæр гъе уымæ
 Бæлгæ-бæллын æз амæлдзынæн искад.
 Хъысмæт мæм, уадз, æвæд фæуынай 'взидæд,
 Мæнæн дæр цард лæвæрд цæуы цæрынмæ.
 Фæндаджы даргъ мын уарзын кæны фидæн,
 Æмæ уынын мæ фарсмæ дæу, Сонетæ.
 Кæцæй фæдæн, цæуыл фæзарын, чи дæн,
 Дæ уындæй амонд сау лæппу куыд федта,
 Гъе уый тыххæй дын дзурдзысты сонеттæ.

4

Гъе уый тыххæй дын дзурдзысты сонеттæ:
 Цъæх уалдзæг мæм æрбацыди дæ хуызы,
 Æмæ æдзух мæ къабæзтæй фæхъуысы
 Фыцгæ туджы тыхджын уынар, Сонетæ.
 Ыстыр тохæн йæ цырынмæ цæугæйæ,
 Мæ уд дæттын нæ бæллицты сæраппонд.
 Æмæ мæ сæнттæ уымæн ысты райгонд,
 Æнусмæ мæн кæй уарздзынæ зæрдæйæ.
 Мæ рацыдвæндаг азты фæлмæй разынд,
 Уæлахизтæн дзы нæй сæ кой, сæ хъæр дæр.
 Уым гом уæрагæй хурсыгъд саби хъазы.
 Æмæ æртæхы хуры тын куыд хъаза,
 Йæ тымбыл русты афтæ худы цард дæр...
 О, ма схъыг у, мæ Сонетæ, хъус дарддæр.

5

О, ма схъыг у, ма Сонетæ, хъус дарддæр:
 Цы нæ фыдуаг ми ракодтон нæ хъæуы!
 Æлгыстой ма, дзырдтой-иу мын: «Нæ хъæуы!..»
 Фæлæ-иу кодтон бонæй-бон фыдуагдæр.
 Цыбыр у цард. Кæм ысты, кæ, ма сæнттæ?..
 Кæм ысты, кæ, ма рагуалдзæджы бонтæ?
 Уæлдæр тæхыныл сонт зæрдæ кæй домдта,
 Кæй сайдтой химæ мигъæмбæрзт бæрзæндтæ,
 Уый 'взонг азтыл хъынцъымгæнгæ, æнкъардæй
 «Хæрзбон, хæрзбон!» цымæ цæй охыл загъта?
 Æбарæг зæл йæ хъус æрцахсы дардæй.
 Сыгъзарин сисджын маргъ йæ къухтæй суагъта,
 Мæ сабидуг фæлыгъди дард ма цардæй,
 Йæ фæдтæ ма ма риуы арф ныууагъта.

6

Йæ фæдтæ ма ма риуы арф ныууагъта..
 Уæдæ цæй тагъд, цæй тагъд ызгъоры рæстæг!
 Кæрæдзимæ ма былтæ фесты 'лвæстдæр,
 Æмæ мыл хъавгæ цард йæ уæз æруагъта.
 Мæ сæрыхъуынтæ аив зулмæ фæстон,
 Æмæ фæстаг бон скъоламæ куы цыдтæн,
 Хъуыдыгæнгæ, хæлд кауы цур лæууыдтæн.
 Гъе стæй мæхи сæрдасæнæй æрдастон.
 Кæддæр кæй мардтон резинæ æхсæнæй,
 Гъе уыцы мæргъты сусæг зарæг уарзтон.
 Сæууон уахъæз цъæх сыфтæрты æхсæнæй
 Зырзыргæнгæ цы урс дидинæг хаста,
 Цы уыди уымæ дард азты хуызæнæй?..
 Мæ рагуалдзæг! Мæ рухс бæллицты ахстон!..

7

Мæ рагуалдзæг! Мæ рухс бæллицты ахстон!..
 Мысын æй æз. Мæ зæрдæ дзы нæ раид –
 Фæстæмæ ма йын раздахæн куы уаид:
 Тæрсын, мыййаг, цы гæлæбуты ахстон,
 Цы сындзытæ ныхсыдысты ма къæхты,
 Уыгæрдæнмæ цы къахвæндæгтыл уадтæн,
 Мæ рустæн мын цы уддзæф кодта батæ,

Мæ хæлаф-иу кæм ныххуылыдз æртæхы –
 Гъе уыдон æз куы нал арон, уæд крæддæр
 Фæуыдзысты мæ рагуалдзæджы фынтæ.
 Æмæ мæм цас уой азты фæлмы дарддæр,
 Гъе уыйас сæ æнкъарддæрæй мысдзынæн,
 Мæ зæрдæйы сæ рухс сурæт хæсдзынæн:
 О, сабидугæй ницы ис зынаргъдæр!

8

О, сабидугæй ницы ис зынаргъдæр!
 Æвзонгдзинад, рæдыдтытæн у бараг.
 Куы ‘рцæйцæуы цæрдæг мæ рæзты барæг,
 Фæфæнды мæн, куы атæхид уый тагъддæр,
 Фæфæнды мæн... Фæлæ цæстыныкъуылдмæ,
 Рыгкæлгæ, уый куы нал фæзыны тигъæй,
 Йæ фæстæ уæд куы баззайын æз джихæй,
 Зæрдæрисгæ æмæ бæлгæ йæ уындмæ.
 Гъе афтæ æз, æвзонг уæвгæйæ, арæх
 Куывтон: «О рæстæг, зон æфсургъау уайын,
 Æз ас лæг суон, цæй, урс бæлонау атæх!..»
 Ныр ивгъуыдæн йæ тар хъæбысы тайы
 Мæ сабидуг æмæ йæ, марадз, раздах.
 Фæлæ мæ цард йæ гуылфæнмæ куы сайы.

9

Фæлæ мæ цард йæ гуылфæнмæ куы сайдта,
 Дæу хуымгæрон зæрдæхъæлдзæгæй федтон:
 Чызджытимæ изæрыгон, Сонетæ, –
 Мæ сагъæссаг, мæ заринаг, мæ катый.
 Цы бон дæ федтон, уыцы бон æлгъитын
 (Мæ царды уымæй рухсдæр бон нæ уыди),
 Мæ цардæй уæд æнцойдзинад фæхъуыди,
 Мæн аууонау фæндыд дæ фæдыл зылын..
 ...Фæлладхуызæй лæсыдысты цъæх мигътæ.
 Ды сæм цыдæр æнкъардхуызæй куы кастæ,
 Бæгънæг бæрзæн йæ урс къалиутæ уигъгæ,
 Фæндаджы рыг дзæгъæлдзу дымгæ хаста.
 Уæгъд хæдоны мæнæн нæ уыди ихæн, –
 Ды тавтай мæн дæ уды хъарм, дæ кастæй.

10

Ды тавтай мән дæ уды хъарм, дæ кастæй.
 Фæдзырдтон дын мæ сагъæстæ, мæ фæндтæ!
 Кæдæмдæр дард фæхастой мән мæ сæнтгæ,
 Мæ дзыккутæ мын ды рæвдаугæ фастай...
 Дæ цæстыхауты уымæлгæнгæ уади
 Дæ сæуæхсидхуыз уадултыл дæ цæссыг,
 Уæууæй, уæууæй! Мæ хъуыдытæн сæ мæсыг
 Æдых маргъæн йæ ахстонау ныккалди!
 Æндæрæн дæ кæй дæттынц, уый куы загътай,
 Æгæр æрæджиу фембæлдыстæм мах та...
 Мæ фæдыл дæ уæ ардбахæрд нæ уагъта.
 Сонетæ, о, мæ зæрдæ мын ыскъахтай,
 Цыма мын кард мæ риуы арф ныссагътай,
 Мæ заринаг, мæ сагъæссаг, мæ катый!

11

Мæ заринаг, мæ сагъæссаг, мæ катый!
 Уæлдай рæсугъддæр адæймаг уæд вæййы,
 Куы гуыры уарзт хæххон донау зæрдæйы,—
 Уый махæн æрдз хуыздæр лæварæн радта.
 Куы амæлæм, уæддæр нæ фæстæ судздзæн
 Æнæхуысгæ, æнæсæфгæ нын чи у,
 Нæ уыцы уарзт æндæртæн дæр сæ риуы:
 Æн' адзалæй куы ниудзæни, куы худдзæн.
 Куы 'рмынæг вæййы искæй рыст зæрдæйы,
 Уæд асæст бонтæ ралæууынц йæ царды,
 Йæ тых сæтты, йæ фæндагыл фæллайы,
 Гъе стæй йæ айсы сау ингæн йæ рады...
 Сонетæ! Хорз у уарзонадæй тайын,
 Мæ зæрдæ-иу мын барухс кæн дæ кастæй.

12

Мæ зæрдæ-иу мын барухс кæн дæ кастæй.
 Цыдæр ныфс ма куы баззади мæ риуы:
 Æнусмæ дæр нæ уарзондзинад иу у.
 Нæ хъысмæт нæ фæйнæрдæм кæд фæхаста,
 Уæддæр, цы уыди иумæйаг нæ удтæн,
 Цы мысдзыстæм рæсугъддæрæн нæ царды,

Ды ме ‘взонг азтæн фидыцæн кæй радтай,
 Йæ тыхы раз кæмæн ницы у фурд дæр,
 Сонетæ, уыцы уарзондзинад хъахъхъан.
 Мæ цин, мæ хъыг дæ зæрдæмæ кæд хастай,
 Гъе уæд кæй уарзтон, уыцы зарæг рака
 Хæристы бын, мæ бецыкк мын кæм фастай.
 Æмæ, мæ хур, дæ хъысмæтæй хъаст ма кæ:
 Рынчын ыстæм нæ хъыг æмæ нæ уарзтæй...

13

Рынчын ыстæм нæ хъыг æмæ нæ уарзтæй...
 Гъе уымæй ма хуыздæр цы уа нæ зæххыл!
 Дæ ныв дын фенын райсомы æртæхы.
 Дæ кой дын хъусын сыфтæрты ныхæсты,
 Æмæ та æз дæ уындмæ ног фæбæллын.
 Цæрдзæн, мæ хур, мæ зæрдæйы дæ сурæт,
 Æмæ дын, уадз, мæ сонетæ фæдзурæнт,
 Мæ хъусты ма дæ рох зарæг кæй зæлы,
 О, хатгай фестæлфын, фæлаæ мæхиуыл
 Ныххæцын æз. Цы домон ивгъуыд азтæй?
 Мæнæн дæуæй, дæуæй зынаргъдæр чи у?
 Ды мæ Нæртон Агуындæйау куы уарзтай,
 Куы нывæрдтай дыккаг зæрдæ мæ риуы,
 Мæ хъысмæт мын дæ хъысмæтимæ сбастай.

14

Мæ хъысмæт мын дæ хъысмæтимæ сбастай.
 Нæ фæдæн хызт æрмæстдæр иу фыд мæтæй:
 Дæ сæрыхицау искуы бон йæ батæй
 Мæнæн мæ ном дæ зæрдæйæ куы сласа,
 Мæнæн та уæд мæ цардуалдзæг фæсурдзæн,
 Ныууасдзæн уыг нæ дыргъдоны æнкъардæй,
 Уæд банцайдзæни булæмæргъ йæ зардæй,
 Фæззыгон арв мыл уазал дон фæрсудздзæн:
 Нæ, нæ, Сонетæ! Нæй уæвæн гъе уымæн!
 Æнæ цъæх уалдзæг афæдз ды кæд федтай?
 Йæ бæркæдтæ куы сисой адæм хуымæн,
 Æнæ дæ сурæт уыйау у мæ зæрдæ,
 Мыййаг дæ æрдз ысфæлыста кæд уымæн,
 Цæмæй мæ зардмæ хъусай ды, Сонетæ!

15

О, байхъус-ма, маэ цин, маэ бон, Сонетæ!
Маэ цардвæндагмаэ акæсын маэ сæнтты,
Æмаэ мын тых дæ рухс сурæт кæй дæтты,
Гъе уый тыххæй дын дзурдзысты сонетæ.
О, маэ схъыг у, маэ Сонетæ, хъус дарддæр:
Йæ фæдтæ маэ маэ риуы арф ныууагъта
Маэ рагуалдзæг – маэ рагбæллицты ахстон.
О, сабидугæй ницы и зынаргъдæр.
Æмаэ маэ цард йæ гуылфæнмаэ куы сайдта,
Ды тавтай маэ дæ уды хъарм, дæ кастæй:
Маэ заринаг, маэ сагъæссаг, маэ катый!
Маэ хъысмæт мын дæ хъысмæтимæ сбастай.
Рынчын ыстæм нæ хъыг æмаэ нæ уарзтæй.
Маэ цардмаэ мын дыккаг уалдзæг æрхастай.

УАЗÆГУАТЫ¹

Уацау

VII

ырызмæг йæ армытæпæнтæй йæ цæсгом бамбæрзта. Ницыуал æм зыны. Амæл æмæ мацыуал зон, уæд уымæй хуыздæр бæргæ ницы ис. Йе ‘мгæрттæй бирæтæ раджы аивгъуыдтой, уый та ичъынайы калмау уæлæуыл баззад. Кæйдæр цыфыддæр æлгъыстыл æрцыд. Зæронд лæг йæ сæр банкъуыста, риссы, фæйнæрдæм тоны сæр. Цæрæнбонты цы нæ бавзæрста æмæ нал фæразы, стæй ма цытæ баййафдзæн, Хуыцау йæ зонæг. Уырызмæг уый æнхъæл кæд уыд, æмæ Бимболатимæ мæнæ афтæ сæмбæлдзысты. Комкоммæ йæм æрбацыд, нæ фесæрмы, мидбылты худгæ йæм йæ къух æрбаивæзта. Уыцы къух райсыны бæсты калм райс. Æддаг бакастæй бæргæ рæсугъд у: урсцъар, даргъæнгуылдз, цыма фысы комæй хал никæд райста, æцæгæй та...

Зæронд лæджы былтæ æрбанцъылдтасты, мæсты тæпп-тæпп кæнынц, йæ дæндæгтæ кæрæдзимæ нылхъывта. Цасфæнды рæстæг рацауæд, уæддæр йæ маст не ссæудзæн, дойнагдурау йæ зæрдæйы тæккæ арфдæр къуымы ныххауд, æмæ сисын нæ комы. Фарон уыцы сæрдыгон изæр иу адæймаг нæ бабын, фæлæ дыууæ. Куыдзи дæр уыцы бон амард, йæ цæстытæй ма каст,

¹ Кæрон. Райдайн – журналы ацы азы 1-аг номыры.

худти ма, фæлæ уæлæуыл йæ цард фæци. Уый уыд уæлхъæдæй мард.

Уырызмæг-иу алы изæр дæр йæ лæдзæджы фындзæй Куыдзийы кулдуар бахоста:

– Гъей, ам стут?

– Ам, – дзуапп-иу радта йе Куыдзи, йе йæ бинойнаг. – Сæна, чи-иу сæ фæраздæр, уый.

– Уæдæ цомут нæ фыстæм.

Лæг æмæ-иу усæй исчи рацыд, арæхдæр Сæна. Дыууæйæ дæр æнæзивæг уыдысты. Цы мæрдты сты, уым рухсаг уæнт, дзæнæты бадæнт. Зæронд лæг йæхиуыл схæцыд. Чи сæ бабын кодта, уый та, кæд дунейы исты ис, уæд сын мæрдты цырагъдарæй фæцæуæд.

Уыцы изæр дæр сæ фыстæм Сæна рацыд. Йæ сæрбæттæн бæтгæ уынгмæ рахызт. Йæ къухы Куыдзийы къæдзсæр лæдзæг. Цæмæй хæйрæг уыд Уырызмæг? Халонау йе уæны нæ кæсы, æндæр сæм нæ бадзырдтаид. Сæнайы нæ рауагътаид, йæхæдæг сын сæ фысты æмæ сæ уæрыччыты йæ фазыл быргæйæ дæр æрбатардтаид, æниу, фæлтау уыдон дæр бирæгъты амæттаг куы фæуыдаиккой.

Йæ фыстæм чи æд куыдз рацæуы, чи йæ сывæллоны рарвиты, æмæ сæ сызмæнтынц, æддæг-мидæг ауайынц. Сæна æмæ Уырызмæг сæ фос рагацау фæиртæстой. Уырызмæджы фыстæ йæ фæстæ цыдысты. Сæна йæ фысты йæ разæй скъæрдта, се ‘хсæн нымадæй уыд цалдæр къахдзæфы. Ныхас кодтой. Хуыцауыстæн, абон дæр ма йæ хъæлæс хъустыл уайы.

– Нæ лæппуйы хистæр чызгыл сабаты аст азы æххæст кæны.

– Азы та цы и, цы, фæкæс, æмæ та агæпп кодта. Стыр чызг суæд.

– Æмæ нæ бон цы у, фæлæ йын, загъын, уæддæр æртæ чъирийы скæнæм.

– Сывæллоны зæрдæ балхæнынæн бирæ нæ хъæуы.

– Удыгагайы хуызæн сывæллон у.

– Æмæ йæ нæ зонын.

Ныхасгæнгæ фæндагмæ бахæццæ сты. Цалдæр машинæйы уæлæмæ дæр æмæ дæлæмæ дæр асыххуытт кодтой, сæ цъæхахст хъæр сæ разæй ахастой. Йарæби, афтæ куы фæзæгъынц, адæм кæм змæлынц, уым тагъд цæуæн нæй, уæд уыцы хорз уынаффæ æххæстгонд цæуыннæ цæуы? Чи йæ халы, уыцы шофыртæ æфхæрд цæуыннæ æййафынц? Уырызмæг ацы фæндагыл

æдзухдæр тæрсгæ-ризгæйæ фæцæуы, ноджы йæ хæрæг æгæр схъал, æгæр схивæнд æмæ коммæ нал кæсы. Фæндаджы сæрты иннæрдæм ахизын хъæуы, зæгъгæ, Уырымæджы цæстытæ машинæтæм кæсынæй фæриссынц, фæндаджы иуварс æнæхъæн сахатгæйттæ бафæстиат ваййы.

Сæна цалдæр хатты фæндагмæ дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр акаст. Ницы зынд, æмæ йæ фыстæ йæ разæй фæкодта.

Æваст арвай æрхауæгау горæтырдыгæй фæндагыл урс «Волгæ» фæзынд. Æгæр, æгæр тагъд кæны. Фæдисы цæуы æви цы? Кæйдæр дзæгъæл фыстæ фæндагмæ сæхи сарæзтой. Фыдбылыз цæудзæн, машинæйы бын кæндзысты. Уырымæг сæ фæстæ азгъордта, схъæр сыл кодта – фыстæ раздахын нæ бакуымдтой. Машинæ æрбахæстæг. Сæнайæн тæссаг нæу: машинæтæ горæтырдыгæй нæ, фæлæ горæтмæ цы фæрсты фæцæуынц, фæндаджы уыцы фарсмæ бахæццæ. Фæлæ мæнæ диссаг, машинæ Сæнайырæм фæзылд. Уырымæг ныдздзæгъыр, йæ цæстытæй арты стъæлфæнтау цыдæртæ акалд. Уæд, уыцы минут, машинæ Сæнайырæм цæмæ фæзылд, уымæн йæ сæр ницы æрцахста, фæлæ фæстæдæр куы ахъуыды кодта, уæд базыдта: цæмæй дзæгъæл фыстæ машинæты бынмæ ма бахауой, уый тыххæй скъæрæг машинæ фæзылдта. Æгæр цæхгæр зылд ын рауад, ноджы машинæ тахт тынг тагъд, æмæ йæ иуварс æгæр ахаста. Уырымæг уыцы хатдзæгмæ йæхæдæг æрцыд, æмæ раст хатдзæг у. Уыцы минут хъуыды кæныныл нал уыд. Йæ мидбынаты цавд-дурау баззад, йæ зæнгтæ йæ быны æрлæмæгъ сты, фæцæйдыдагъ кодтой, æрхауынмæ йæ бирæ нал хъуыд: мард уыд æви æгас, уый нал хатыдта. Машинæ æрра сырдау Сæнайы йæ разæй ахаста, зæронд ус цалдæр къæхдзæфы фæтахт, стæй атылд.

– Сæна! – йæ хъæлæсыдзаг ныхъхъæр кодта Уырымæг æмæ азгъордта. Искуы ма афтæ тагъд азгъордзæн, уый æнхъæл нал уыд. Скъæрæг æмæ йæ фарсмæ цы лæг бадт, уыдонæн машинæйæ рахизын нæма бантыст, афтæ фæндаджы иннæ фарс февзæрд.

Æ, дуне сфæлдисæг, уыцы бон Уырымæгæн цæмæн бавзарын кодтай? Сæна, гыццыл, мæллæг зæронд ус йæхимидæг æрбакъæдз, æрбатымбыл, æрбампылд, цыма йæ мæлæтæй фæтарст æмæ дзы йæхи æмбæхста. Уырымæг æм фæлæбурдта, схæцыд ыл. Уый йæм скаст. Уыцы дыууæ цæсты.. Куыд дзы хъуамæ ферох уой уыцы дыууæ цæсты? Дынджыр, хъоппæг,

фæлурс, мигъбадт дыууæ цæсты, нал æмæ сæ нал ныкъуылдта. Уырымæг сæ фæтарст, цы акодтаид, уый нал зыдта. Цыма Сæна машинæйы бынмæ кæй бахауд, уый Уырымæджы аххос уыди, афтæ йæм азимæджы каст кодтой. Æнæбары сæ бахгæдта. Йæ рахиз къæмисæнæй туг рахъардта.

Машинæйы цы дыууæ лæджы бадт, уыдонæй иу разынд тæнæг сыхы хистæр Асæхмæты фырт Бимболат. Уымæн дæр æмæ йе ‘мбалæн дæр сæ хуыз фæцыд, туджы цъыртт сæ нал уыд. Цалдæр адæймаджы æрбамбырд, æмæ се ‘хсæн сæ цæсгæмттæ цыккæйау фæлурс дардтой. Уырымæг сæм разылд, æмæ ма хъуыды кæны, загъта:

– О, гормæттæ, фæсте уæ фæдисонтæ куы нæ сырдтой, уæд афтæ тагъд кæдæм скъæрдтат?

Иу сым никæмæй схауд.

– Зæронд усы ницæйы тыххæй бабын кодтат.

Ныхас та йæхимæ ничи айста. Рæстдзинад æгъатыр у. Телевизорæй иу лæг дзырдта, æмæ Уырымæг уымæй фехъуыста: лæгæй-лæгмæ æргом ныхас зæгъын хæсты хъæбатырдзинады хуызæн у, стыр ныфс ын хъæуы. Дæ бон у æмæ йæ ма зæгъай, дæхи ныхъхъус кæн, дæхи иуварс азил, топпы хатæл дæм нæ дардæ у, мыййаг. Телевизорæй уыцы пехуымпар ныхæстæ уырыссаг лæг кодта, æмæ сын Уырымæг цы бамбæрстаид, фæлæ уыцы минут Ахуырбег уыдонмæ фæци æмæ йын сæ уый иронау дзырдта. Уыцы лæг – чифæнды дæр уæд – тынг раст загъта. Хуыцауыстæн, йæ царæнбоны тыххæй уыцы изæр Уырымæг иу сыкъа банызта. Адæмы сæр ахæмтæ сты, æмæ сын аргъ хъæуы.

Сæнайы алыварс цы адæм æрæмбырд, уыдонæй ничи ницы дзырдта.

– Йæхæдæг уыд аххосджын, мæнæ милицæ куы æрбацæуой, уæд бæрæг уыдзæн, – загъта Бимболат.

Уырымæг йе ‘взагыл ныххæцыд, йæ зæгъинагтæ æхсидæвтау йæ былтыл сыгъдысты, фæлæ сæ фæстæмæ ныхъуырдат. Уый та куыд? Куыд аххосджын уыд йæхæдæг? Машинæ йæхæдæг баскъæрдта йæхиуыл?

– Мæнæ милицæ куы æрбацæуой, уæд аххосджын равзардысты. Ныр та уал Сæнайы рынчындонмæ аласын хъæуы.

Бимболат Сæнайы йæ машинæйы рынчындонмæ аласын нæ бауагъта:

– Цалынмæ милицæ æрбацæуой, уæдмæ йæм æвналæн нæй.

Уырымæг фырмæстæй цы фæуыдаид, уый нал зыдта. Уый

та куыд? Адæймаг скъуыр æмæ йæ рынчындонмæ ма ныххæццæ кæн? Фестад. Машинæйы дуарыл фæхæст, цыма мæлæты дæсны у, скусын æй кодтаид æмæ Сæнайы рынчындонмæ аскъæфтаид, афтæ. Бимболат ыл æнæсдзургæйæ иуварс ахæцыд.

Уырымæг фæстæдæр базыдта: Асæхмæты фырт раст уыд: машинæйæ фыдбылыз куыд æрцыд, уый хъуамæ милицæ фенной. Уæд уыцы закон нæ зыдта, стæй дæрдтыл хъуыды кæныныл нæ уыди æмæ Бимболаты йæ хъæлæсы айста.

– Милицæ ам уыздысты! Сæнайы кой хъæуы.

Æнамонд хъуыддагмæ адæм æрæмбырд сты, цалдæр машинæйы фæлæууыд, сæ иуы Сæнайы авæрдтой. Уырымæг йæ фарсма сбадт. Чидæртæ йæ нæ уагътой.

– Кæстæрты бар æй бакæн.

– Нæ, æз æм куыд фæкæсон, афтæ ничи. – Æмæ цыма Сæнагыщыл сывæллон уыд, афтæ йын йæ сæр йæ хъæбысы бакодта, йæ цæфыл ын йæ къухмæрзæнæй хæцыд. Туг нæ уæрдта.

Рынчындонмæ ма удагасæй бæргæ ныххæццæ. Дохтыртæ йæ сæ уæлныхты бæргæ баскъæфтой, фæлæ дзæгъæлы: сахатырдæг дæр нæ рацыдаид, афтæ сæ хистæр, бæрзонд лæппу Уырымæджы раз æрлæууыд, йæ хæцъил урс худ систа, æмæ йæ цæстытæ доны зылдысты, афтæмæй загъта:

– Рухсаг уæд.

Уырымæджы хъæлæс æрбахгæдта, йæ кæуын сирвæзт.

– Гъе, уай-уай Сæна, гъе, æнæнхъæлæджы куыд бабын дæ.

Фæдисонты машинæтæ уынджы лæууыдысты, сæхæдæг рудзгуйтæй дохтыртæм мидæмæ кастысты. Сæ хистæры кæуынмæ скуыдтой.

Гъе, цы бон скодта уæд Уырымæгыл. Адæмы разæй йæ хуыздæр сыхаг, йæ хуыздæр æрдхорд Куыдзийы кæртмæ кæугæ бацыд. Куыдзи бæласы бын бадт, æвиппайды уæларвæй йæ заронд сæрыл дойнагдур æрхауд, фæлæ бæлвырдæй цы ‘рцыд, уый нæма зыдта. Сабыргай сыстад, йæ лæдзæг йæ къухæй абырыд, æрхауд.

– Цы ныл æрцыд, Уырымæг, цæуыл кæуинаг фестæм?

Адæм кулдуар уарæх байгом кодтой, зиан сæ цæссыг калгæ æрбахастой. Куыдзи йæ цæстытæ бацъынд кодта, иуварс азылд æмæ ныккуыдта. Хъæрæй. Æнæфсæрмæй.

– О Цъахилон, куыд мæ бабын кодтай, цæуыл мæм афтæ смæсты дæ? Дæ разæй фæуынмæ куы хъавыдтæн, æмæ мæ дæ фæстæ куы фæуагътай.

Куыдзи цудыдта, йæ зæнтгæ йæ нæ уæрдтой, æмæ кæстæртæ йæ дæлæрмтты бацыдысты.

Лæгæн дам, йæ бинойнагыл кæуын не ‘мбæлы. Уый та куыд? Зæрдæ куы рисса, уæд сохъхъыр цæстæй дæр цæссыг кæлы.

Адæм дыууæ боны фæхъыг кодтой. Сойкъух Сæнайы хойрагæй чи нæ сахуыста, йæ фæлмæн ныхасæй кæстæрæй, хистæрæй кæуыл нæ баузæлыд, хъæубæсты ахæмтæ бирæ нæ разындзæн, æмæ йыл фæрыстысты, йæ фæстæ цæуынмæ сын уынг нæ фаг кодта, зæхх сæ нæ уæрдта.

Бимболаты фыд Асæхмæтæн туджджыны æгъдау цы амонь, уый бакодта: мæрддзыгоимæ æрбацыд, кусæрттаг æрбаласта, зианы цур къулбæрзæйæ лæууыд. Бимболат горæтæй цалдæр лæгимæ æрцыд. Зиан уæлмæрдтæм куы ахастой, уæд йæхæдæг дæр æмæ йе ‘мбæлтæ дæр нал фæзындысты, Сæнайы тыххæй фæйнæ рухсаджы нæ загътой.

Марды бон дæр Уырымæджы хъустыл цыд: Бимболат ницы аххосджын у, машинæ йæ шофыр скъæрдта. Уый та куыд? Уырымæг йæхи дыууæ цæстæй цы федта, уый йын амоньн хъæуы? Уыдон дзæгъæл дам-думтæ сты. Милицæ хъуыддаг равзардзысты. Уалынмæ уыдонæй дæр æнахуыр хабар райхъуыст. Сæна, дам, йæхæдæг уыд аххосджын: машинæйæн фæндаг нæ радта. Машинæ, куыд æмбæлы, уымæй тагъддæр нæ цыд, стæй, Уырымæг куыд зæгъы, машинæ Бимболат скъæрдта, зæгъгæ, уый раст нæу, шофыр тардта машинæ.

Уырымæг æрыхъусæггаг ныхæстыл не ‘ууæндыд: адæм уасæгыл саргъ сæвæрдзысты. Хъуыддаг, куыд æмбæлы, афтæ æвзæрст не ‘рцыд, фæстæдæр æй, куыд æмбæлы, афтæ равзардзысты, лæмбынагдæр æм æркасдзысты, æмæ раст æмæ зылын сбæраг уыдзысты.

Хъæусоветы сæрдар дæр ныллæууыд:

– Хъуыддаг раст æвзæрст у.

– Нæу! Нæу раст æвзæрст. Æз æй зоньн!

Уырымæг раздæр дæр дзырдта æмæ ныр дæр зæгъы: Сæна æнаххосæй фесæфт. Машинæ Бимболат скъæрдта, йæхи цæстытæй йæ федта. Машинæйы раззаг бандæттæй галиуырдыгæй, шофыр кæм фæбады, уырдыгæй рахызт Бимболат. Йæ уæлæ уыд донхуыз шляпæ, донхуыз хæлаф æмæ пинджак. Зианы бон та йыл уыд сау шляпæ æмæ сау дзаумæттæ.

Хъæусоветы сæрдар, цыма Уырымæг нæ, фæлæ уый уыд сæ цуры, афтæ дурсæттæгау цæхгæр ныллæууыд:

– Уый шофыр уыд донхуыз дарасы.
 – Цытæ дзурыс? Шофыр уыд æнæ худ, къуда æлвыд, цыбырдыс хæдоны.

Уырымæджы йæ цæстытæ нæма сайынц, æфсинæн судзыны бын æндах уый аласы, арвгæрон уари фæзынд, уæд æй фендзæн, æмæ, дам, дыууæ лæгæй чи кæцы уыд, уый нæ раиртæстай. Бимболат шофыры бынатæй куы рацæйхызт, уæд Уырымæг лæууыд Сæнайы цур йæ зонгуытыл, мæ хъæбысмæ йæ сисон, æмæ мын исчи куы феххуыс кæнид, зæгъгæ, акаст. Уыцы минут Бимболат шофыры бынатæй рацæйхызт. Бæлвырдæй машинæ уый скъæрдта. Шофыр дæр цыдæр хивæнд, цыдæр дыдзæсгом: оцани бæхау йæ къæхтæ ныссагъта, машинæ, дам, мæхæдæг тардтон. Ай-гъай, æдылы нæу, дæ машинæ искæмæ цæмæн радтай, зæгъгæ, йын, кæмæн æмбæлы, уыдон йæ пакъуы ацагътаиккой. Цæмæн баууæндыд Бимболатыл? Алчидæр хъуамæ йæ куыст йæхæдæг кæна. Лæппуйæн зæгъын хъæуы, æмæ машинæ йæхæдæг ма скъæрæд, алкæмæн дæр йæ куыст бæрæг у. Фыдбылыз æрцæуынмæ иу адæймаг дæр йæхæдæг нæ куы.

Сæна кæм бабын, уырдаæм Уырымæг аивæй цал æмæ цал хатты ацыд. Хъуыддаг ныссуйтæ, дам-думтæ, алыхуызон ныхæстæ, æмæ, хуыцауыстæн, йæхæдæг дæр-иу гуырысхойы бахауд, дызæрдыг хъуыдытæ-иу ыл æртыхстысты, флæ та-иу, фыдбылыз куыд æрцыд, уый йæ цæстытыл куы ауад, уæд æрбайсафтысты. Машинæ, куыд æмбæлы, уымæй тагъддæр цæмæн цыд? Нæ, дам, цыд. Ау, уæдæ Сæна галуæрдоны цæфæй фæтахт цалдæр метры размæ! Уырымæг æй банымадта: фарагст стыр санчъехы. Машинæ куы æрлæууыд, уæд ма иу-цалдæр метры абырыд, йæ цæлхыты фæд сау тæлмытæй баззад. Уый, уаллонау кæй бырыд, уымæн? Нæ. Æмæ та Уырымæг хъæусоветы сæрдармæ бацыд.

– Уыцы хъуыддаг афтæ уадзинаг нæу, раст æмæ зылын равзарын хъæуы.

– Хъуыддаг раст æвзæрст у, æмæ дзы уæлдай ракæ-бакæ нал хъæуы. Ацу æмæ дæ хæдзары куыстытæ кæн.

Уый дын хъæусоветы сæрдари ныхас.

Акаса, Уырымæг раст æмæ зылын нал зоны? Сау урсæй нал иртасы, æмæ йæ зонд фæцыд?

Бимболаты фыд Асæхмæт дæр йæ фырты бахъахъхъæныны охыл йæ цæсгом бахордта. Рæстдзинад цæстытæ къахы, рæстдзинады фæндагыл зын цæуæн у. Бинонты хистæр дæ, æмæ дæ фырты

зонгæ-зонын цæмæн рæдийын кæныс? Кæд Асæхмæт йæ фырты аххосджыныл нæ нымайы, уæд зианы бон мæрддзыгоимæ цæмæн æрбацыд? Кусæрттаг цæмæн æрбаласта? Къулбæрзæйæ зианджыны лæуд цæмæн кодта? Хуыцауыстæн, йæхи аххосджыныл куы нæ нымадтаид, уæд карчы къахыл дæр сахсæн нæ бабастаид.

Уырымæг æй нæ зоны? Æртæ сомæй фылдæр марды лæвар йæ дзыппæй куы никæд систа. Фыркæрæф æмæ чъындыæ ирон æгъдутты сыгъдæгдзинадыл дзурæг ссис, не ‘гъдæуттæй сæудæджер кæны. Зианы дæ дзыппæй капекк ма сис, уæд уый æнцондæр у, айгъай. Чындзæхсæвмæ дыууæ къайы номыл демæ мацы райс. Не ‘гъдæуттæй фыдынд цы у, уыдон адæм сæхæдæг зонынц æмæ сæ æппарынц, фæлæ дзы рæсугъд цы у, уыдон æппарын нæ хъæуы, къух сыл дзæгъæлы исæм. Уæвгæ сыл чи исы? Асæхмæты хуызæттæ. Ирон æгъдау уæздан æмæ лæгдзинады скъола у. Цæргæ мыстытæ дæр кæнынц: сæ ахстонмæ нартхоры гагатæ ныххæссынц æмæ сæ æхсынцынц. Ирон æгъдæуттæ адæймаджы адæммæ хонынц, адæмы æфсарм æмæ фарн та бирæ у.

Уырымæг Асæхмæты цыфыддæр знаг фестад, йе ‘ртхъирантæ йæм иу сыхæй иннæмæ æрбахæццæ ваййынц. Куы йæ фены, уæд йæ иувæрсты азылы, цыма йыл гæбæр и, йе тифæй рынчын у. Бинонты хистæр дæ, æмæ рæстдзинады ныхас зæгъ. Уырымæг æй иухатт æрурæдта æмæ йæ комкоммæ бафарста.

– Зианы бон уыцы æгъдау цæмæн скодтат?

– Мæ фырты машинæйæ кæй фæмард, уый тыххæй.

Нæ, рувас Асæхмæт, сайыс.

– Уæдæмæ цæмæн, уый дын зæгъон? Дæ фырты къухæй кæй бабын, уымæн. Бамбæрстай?

Асæхмæты цæсгом сырх-сырхид афæлдæхт, цыдæртæ ма дыгъал-мыгъул кодта.

Зианыл мæй аивгъуыдтаид æви чысыл фылдæр, афтæ Уырымæг Бимболатыл колхозы правленийы цур сæмбæлд. Охх, куыд зын цæуæн æм уыд: йæ къæхтæ йæ нæ хастой, зæххæй сæ тыххæй иста, уæддæр æм бацыд. Иуварс æм фæдзырдта.

– Уæдæ Сæнайы марды аххосджын нæ дæ?

– Уым куы уыдтæ, нæ йæ зоны?

Бимболат йæ цæст дæр нæ фæныкъуылдта.

– Бæллæх дæр уый у, æмæ уым уыдтæн. Ды йæ кæй бабын кодтай, уый тынг хорз зонын.

– Ӑмӑ дӑу тӑ цы хъуыддаг и? Зӑронд лӑг дӑ, ӑмӑ ӑнцад дӑ царды кой кӑн. Хъуыддаг сбӑрӑг кодтой...

– Хъуыддаг ныссуйтӑ, раст ӑвзӑрст нӑу.

– Уӑдӑ йӑ ды раст равзар, – зӑгъта Бимболат ӑмӑ йӑ мидбылты бахут, адӑмы цурмӑ бацыд. Семӑ ма иу-дыууӑ минуты алӑууыд, стӑй йӑ машинӑйы сбӑдт ӑмӑ афардӑг.

Уырымӑгмӑ ма бирӑ зӑгъинӑгтӑ уыд, бӑргӑ, хъуамӑ сӑ Бимболатыл судзгӑ ӑхсидӑвтау бакалдтаид, фӑлӑ хъуахъдзыхӑй баззад.

Нӑ фыдӑлтӑ рухсаг уӑнт, аргъ кӑмӑн нӑй, ахӑм хӑзнатӑ нын ныууагътой – зондӑй ӑмдзаг ӑмбисӑндтӑ. Зӑронд лӑг, дам, йӑ бинойнагимӑ мӑлы, иннӑ та афтӑ у: зӑрондӑй дӑ ус амӑлӑд, дард фӑндагыл – дӑ бӑх. Нӑ фыдӑлтӑ чиныджы кӑсын нӑ зыдтой, афтӑмӑй куыд зондджын уыдысты. Мӑгуыр, Куыдзи дӑр, Сӑнайы мардыл дыууӑ мӑйы дӑр нӑма рацыд, афтӑ йе ‘нусон бынатмӑ ацыд. Ӑнӑмӑлгӑ дуне нӑй, ӑмӑ хуыцауы низӑй амӑлын хорз у, фӑлӑ искӑйы къухӑй... Ноджы зӑрдӑйӑн дыккаг маст уый у, ӑмӑ Сӑна ӑнаххосӑй аххосджыны бынаты кӑй баззад. Адӑймаджы мӑлӑт, уый дунейы мӑлӑт у. Хӑсты ӑбӑрӑгӑй чи бабын, уыдонӑн дӑр ма сӑ гӑххӑттытӑ агурынц, уыдонӑн дӑр ма сӑ царды фӑстаг бонтӑ бӑрӑг кӑнынц. Сӑна та... ӑмӑ гъа, нал и. Фӑлӑ Бимболат Куыдзийӑ хатыр куы ракуырдаид, йӑ аххосӑй фыдбылыз ӑрцыд ӑмӑ йыл куы басастаид, куы йыл бахъыг кодтаид, уӑд зӑрдӑйӑн ӑнцондӑр уыдаид. Йӑ фыд Асӑхмӑт мӑрддзыгоимӑ ӑрбацыд, кусӑрттаг ӑрбаласта, ӑмӑ уый хъыг нӑма у, хъыг хъуамӑ зӑрдӑйы арфӑй цӑуа. Былалгъӑй зарӑн дӑр ӑмӑ кӑуӑн дӑр ис. Бимболат Куыдзийы бӑсты уыцы фыдбонтӑй иу куы бавзӑрстаид, уӑд зианы рӑстӑг йе ‘мбӑлттимӑ бӑласы аууон нӑ лӑууыдаид, йӑ цӑстытӑ хусӑй нӑ ахастаид. Зианджыны зынӑй иучысыл дӑхимӑ райс, ӑмӑ Куыдзийӑн дӑр фенцондӑр уыдаид. Уый дӑр ӑй тӑрхондонмӑ нӑ лӑвардта, мыййаг, фыдбылыз ӑнӑбары ӑрцӑуы. Адӑймаг ахӑстоны фӑбадт, зӑгъгӑ, уымӑй иу мард дӑр нӑма райгас, ӑмӑ уый Куыдзи дӑр зыдта, фӑлӑ Бимболат ӑгъдау, ӑфсарм ӑмӑ уӑздандзинады сӑрты кӑй ахызт, уый йын тынг зын уыд. «Мӑн аххосӑй фыдбылыз ӑрцыд, ӑмӑ бахатыр кӑн», уыцы цалдӑр ныхасы кӑрӑдзиуыл бабӑтт, ӑмӑ сӑ ӑнамонд зӑронд лӑджы зӑрдӑ балхӑныны тыххӑй уӑд та зӑгъ, гормон фӑуинаг.

Æмæ, дам, ыл цæуыннæ цин кæныс. Уырымæг ын бæрзонд куыд нæ сыстад, йæ цуры куыд не ‘рзоныгыл, дзуармæ кувæгау æм куыд нæ кувы. Æнæгъдау, Уырымæджы цурмæ цы цæсгомæй æрбацыд? Иууылдæр лæппуйы аххостæ сты: Уырымæг Бимболаты йæ хъуыры æгънæгæн нæ хуийы, æмæ уый зоны, уæддæр æй æрбакодта. Ноджы ма, уазджытæ фынгыл куы сбадтысты, уæд æм рацыд æмæ дын куы зæгъид:

– Уæдæ нын хистæрæн абаддзынæ?

– Мæнæй ницы рауайдзæн.

– Уазджытæ... Æртæ гаджидауы, дам, нын зæгъæд, стæй бар йæхи.

– Бимболат кæм уа, уырдам æз мæ къах дæр нæ бавæрдзынæн. Йемæ иу фынгыл бадын мæ зæронд урс сæрæн худинаг у.

– Уæдæ дæ куыд фæнды, афтæ.

Уастырджийыстæн, Уырымæг лæппумæ ахæм мæстджын каст скодта æмæ йæхæдæг фефсæрмы, йе ‘взагыл ныххæцыд, æндæр ыл фæхъæр кодтаид.

– Хынджылаеггаг дæн, кæимæ мæ бадын кæныс!

Хуыцау хорз, æмæ лæппу уайминут фæцæуæг.

Æфсин уатмæ æрбахызт. Диваныл сбадт. Йæ цæнгтæ йæ уарджытыл æрхаудысты. Хъæуæй куы ссыдысты, уæдæй нырмæ иу минут дæр тæвд пецы цурæй нæма фæиртæст. Ахсæв та йæ хуыссæны рафт-бафт кæндзæн. Уырымæгмæ разылд:

– Афтæ куы загътай, уазджытæн хистæрæн сбаддзынæн?

– Загътон, фæлæ ныр нал зæгъын.

Бæргæ, йæ ныхасы сарты куы нæ ахызтаид Уырымæг, фæлæ гъа. Лæппуйы æмбæлттимæ йæ, бæгуыдæр, абадын фæндыд. Байхъуыстаид сæм, ирон фынг – арвы айдæн у: лæппуйы æмбæлттæ чи сты, цы сты, уый базыдтаид. Лæппуйæн йæхи дæр... Уый дæр фаг нæ зоны, нæ. Куы йæ зонид, уæд Уырымæг, йе та Бимболат нæ уайд ам. Уырымæджы, бæгуыдæр, уазджытимæ абадын фæндыд. Гаджидæуттæ дæр ын цæттæ уыдысты. Фыццаг styr хуыцауы тыххæй. Уырымæг дæр æй йæхи цæстытæй нæ федта, фæлæ йæм йæ фыдæлтæ куывтой, æмæ йæм уый дæр кувы. Æххуысгæнæг уæд. Кæд адæмы уый сфæлдыста, уæд сæ æгад æмæ æвзæрдзинадæй бахъахъхъæнæд, адæймаджы сыгъдæг ном чъизидзинадæй бахизæд.

Гаджидæуттæ бирæ сты, иу абонæй иннæ абонмæ дæр сæ кæн. Дыккаг гаджидау рауагътаид урс бæхыл бадæг, урсзачъе

Уастырджийы тыххæй. Бæлцæтты фарс у, адæймаг та цалынмæ царæ, уæдмæ бæлццон у, суанг ма зæрондмæ дæр бирæ хъуыдытæ, бирæ фæндтæ вæййы æмæ фыццаджы-фыццаджыдæр адæммæ хорз хъуыддæгтæ æмæ хорз фæндтæ цы уа, дыккагæй та сæ къухы цы ‘фтой, уыцы хорзæх сын ракæнæд. Уастырджи фæсивæды фарс у, æмæ сæ рæсугъд фæндæгтыл уадзæд, сæ къах ма скъуырæнт, фæллад ма зонæнт. Уастырджи хорз æмгар у, æмæ дзы фæсивæд хайджын уæнт, хорз æмбæлæг у, æмæ сыл хорз æмбæлджытæ æмбæлæд, сæ Уастырджийы хай горæты дæр æмæ хъæуы дæр сæфт макæд уæд.

Æртыккаг гаджидау уыдаид ног бынæтты тыххæй, сæ сыгъдæг фæллойæ дзы куывдтæ куыд кæной, уазæгæй хайджын куыд уой, уыцы амонд сæ уæд. Алчидæр йæ бынаты рæсугъдæй царæд.

Уырымæг уыцы æртæ гаджидауы фæстæ бадты адæмай хатыр ракуырдаид, фынг дыккаг хистæры бар бакодтаид.

– Сбадын дæ хъуыд.

– Уый та куыд зæгъыс, æфсин? Бимболатимæ иу фынгыл...

– Æмæ уый дæр ам и? – æфсин æм цымыдисæй æрбакæст. Акæса, хабар нæ зоны æмæ йын бустæ кæны. Нæ, Уырымæг хуымæтæджы нæ ахиздзæн йæ ныхасы сæрты.

– Æрæджиау кæцæйдæр фæзынд.

Æфсин ницы дзуры. Æмæ цы зæгъа? Уырымæг æй æнæисты зæгъгæйæ дæр æмбары. Лæппуйы дæр афтæ куы æмбарид. Куыддæр... куыддæр сæ ныхас иумæ нæ бады. Æвæццæгæн, сæ ‘хсæн æгæр бирæ рæстæг и, æмæ сæцæгæлæттæ сты, ноджы лæппу горæтаг, Уырымæг та хъæуккаг. Алкæмæн дæр дзы йæ цард хицæн. Нæ, уыдон хифæливан хъуыдытæ сты. Лæппуйæ йе ‘хсæн сæдæ азы нæ рацыд, мыййаг, стæй адæймаг кæм райгуыра, йæ уидæгтæ уырдыгæй сты: лæппу кæд горæтаг ссис, уæддæр йæ зæрдæ хъæуы и. Уæдæмæ, æвæццæгæн, Уырымæг йæхæдæг цард æмæ рæстæджы змæлд хорз нал ахсы, йæ зонд æмæ йæ зæрдæ ныхъхъæбæр сты, хуры тын сæ нал хизы. Уыдон цы хъуыдытæ сты? Йæхиуыл тугтæ цæмæн мысы? Уырымæг фыццаджыдæр Уырымæг у, уый йæ уæнгтæ ныххæррæгъ сты, фæла йæ зæрдæ æмæ йæ зонд нæ аивтой. Уæдæмæ лæппуйыл цыдæр æрцыд æмæ... Йæ бынаты Уырымæг Бимболатмæ фæрсмæ дæр нæ фæкæсид. Цы сæ иу кæны? Адæм куыд сбадтысты, уымæ дуары зыхъхъырай кæсы. Æнæфенд митæ.

– Кæсæнцæстытæ дæ нæ хъæуы?

Æфсин йæ бынаты сбадт. Ныттымбыл. Ницы дзуры.
Зæронд лæг йе ‘фсины фарсмæ сбадт, лæдзæг диваны къуым-
мæ баппæрста.

- Афтæ, гъе.
- Лæппу... Уый у аххосджын.
- Æфсин, фæдзур-ма йæм.
- Багæдзæ кæн, райсом дæр ма ацы къуырийæ у.
- Уый æз дæр зонын, фæлæ...
- Нæ лæг, сывæллон нал дæ, маст уромæг арфæйаг у.
- Зонын æй, æмæ ме ‘взагыл уымæн ныххæцыдтæн, фæлæ...
- Абондæргъы мæ хъуыры дони хуыпп дæр нæма ацыд,
фæйнæ комдзаджы куы акæниккам.
- Æмæ исты ахæр, мæн ницы хъæуы.

Сæ уæттæ бацагурикой, æмæ Уырымæгыл хуыссæг не
‘рхæцдзæн. Йæ зæрдæйы уæззау гуыпп-гуыпп æм хъуысы.
Хъæуы сæхи рагацау æруадзынц. Сæ хуыссæнтæй телевизормæ
фæкæсынц. Сæхи æруадзиккой æмæ... уазджытæй худинаг у.
Иууыл Бимболаттæ не сты: мыййаг сæ зæрды хæдзары хист-
тæртæн арфæ ракæнын куы æрæфта. Уырымæгæн дæр нуазæн
арвитын æмбæлы, фæлæ нæ барвитдзæн. О, Бимболат Хъарсы
фидар басапта, æмæ йын хъуамæ хæдзары хистæртæ сæ уæр-
джытыл цæугæйæ кады нуазæн бахæссой. Нуазæн хъуамæ лæджы
хуызæн лæг райса. Уырымæг йе ‘гъдау куы нæ скæна, уæд-иу
ын йæ уазджытæ бахатыр кææнт: сæ хистæры азар сæ басыгъта.
Уæвгæ, иу адæймаг цы у, йæ азар хъуамæ иннæты цæмæн судза?

Уырымæг диваныл йæхи фæстæмæ ауагъта, æрдæгцъынд-
цæстытæй кæсы. Йе ‘гъдау бакæндзæн.

VIII

Фынг йæ гаччы сбадт. Алцæмæн дæр, суанг куывдæн дæр –
зын йæ райдайæн. Фыццаг цалдæр минуты уазджытæ мадзура
æмæ къулбæрзæйæ бадтысты, æмæ Тамбийæн мæстæй йæ
дæндæгты къæс-къæс цыд. Ничи ницы бафиппайдтаид: йæ маст
йæ мидбылхудты бын æмбæхста. Бæппу, Бæппу... Йæ къух Бим-
болатмæ куы раттаид, уæд йæ инæлары пъагæттæ ист æрцыда-
иккой? Æгæр схивæнд. Разамонæг бынæтты дæр бæргæ фæкуы-
ста, фæлæ... Йемæ зын кусæн уыдаид. Хъæуа, нæ хъæуа, уæддæр
дæ дзырд кæн, дæ фæндыл ма фæгуырысхо у.

Куывд афтæ райдайдзæн, сахатырдæджы размæ дæр ма Тамби уый æнхъæл нæ уыд. Йæхицæн цал æмæ цал хатты загъта: хъуамæ мæ царды æнæнхъæлæджы мацы цæуа, æмæ дын уый та гъе! Йæ цард æнæнхъæлæджы хъуыддæгтæй арæзт кæмæн у, уый куырмæджыты хъазæгау кæны: уый абонæй райсоммæ нæ кæсы, уымæн абонæй райсоммæ фæндæгтæ нæй. Тамби алцæуыл дæр раздæр лæмбынæг ахъуыды кæны, йæ фæндгæм къух бакæнæн нæ ваййы, фæлæ кæс – æмæ гæбазгай фæтахтысты, æнæнхъæлæджы де ‘хсæрфарсæн – дзæгъст. Бæппу йæ фыртыл уæд та куы ахъуыды кодтаид, æмæ ницы. Цы æнæхатыр цæф ын ныккодта, Тамби фæчъизидзæсгом.

Хуыцау хорз, æмæ хъуыддаг цæй мидæг и, уымæн ничи ницы зоны, æндæр хæдзар сусу-бусуйæ байдзаг уайд. Уыцы минут уазджытæй сæ цуры цы цалдæр адæймаджы фæци, уыдон хъуахъдзыхæй базадысты. Бузныг Бимболатæй – цъысымæй уайминут фæндаг ссардта. Уый бынаты æндæр исчи дуæрттæ йæ срыл ахастаид, йе та йæ дзыхæй æхсидæвтæ хаудаид. Уый та мидбылхудгæ рацыд.

Тамбийы цæстæнгас аивæй уазджытыл æрзылд. Гъеуый дын фынг! Бадт! Хъæлдзæг ныхас, хъæлдзæг худт фæйнардæм ивылынц. Æнæнхъæлæджы Тамбийы уæхсчытыл Бæппуйы уаты цы уæззау уæз æрæнцæд, уый хайгай хауы, лæзæры. Уыцы цалдæр минуты Тамби сыгъд зындоны арты. Уат уыд топныхосæй æмьдзаг боцкъаты хуызæн. Тамбийæн уæлдæф йæ хурхуадындзтæ ахгæдта. Цы уысм сраемуддзæн, уый нæ зыдта. Бимболаты иу ныхас – æмæ уат йæ гаччы сбадт.

Уазджытæ хъæлдзæгтæй-хъæлдзæгдæр кæнынц, сæ хъæлæстæ фынджы иу кæронæй иннæ кæронмæ хъуысынц. Чысыл раздæр крæдзимæ афтæ лæмбынæг хъуыстой, æмæ цыма стенографисттæ уыдысты. Ныр хъæлдзæг ныхас иу ран нæма æрсабыр ваййы, афтæ иннæ ранæй ратæхы. Цин абубы, фæйлауы. Æмæ хъуамæ афтæ уа. Тамби иу адæймаджы дæр лæууын нæ бауагъта.

Фынджы кæрон цæуылдæр хъæлдзæгтæй худынц. Бимболат йæ вилкæйæ агуывзæ бахоста:

– Кæстæрты цыдæр зæгъын фæнды, æмæ йæ ма басусæг кæнæнт.

– Зæгъинагтæ бирæ, фæлæ ныхас дзаг агуывазæтимæ фидауы.

– Хистæр йæ рæдыд раст кæны: агуывзæты тæккæ хæлардæр

ноzt рауадзут. Ацы фынгыл ис стыр демократи – кæд искæйы гаджидау зæгъын фæнды – табуафси.

– Нæ буц хистæр, стыр демократи æмæ анархи фæрсæй-фæрстæм цæуынц.

– Лæппуйæ рæдийаг нæ вæййы æвзæр.

Хъæлдзæг кæл-кæл. Бимболат дын не ссардзæн дзуапп.

– Уæдæ афтæ, мæ хорз æмбæлттæ. Мæнæн ма иу гаджидау æнæ зæгъгæ нæй, сыстин, фæлæ нæ дзырд нæ халын.

Уазджытæ куы сбадтысты, уæд баныхас кодтой: иу нуазæн, иу гаджидауы тыххæй дæр хъуамæ мачи сыста. Науæд, дæ хорзæхæй, уый цы у? Фест! Сбад! Фест! Сбад! Адæймагыл йæ хæрд æмæ йæ нозт нæ бахæцынц, дзаг фынгæй æххормаг æмæ фæлладæй ацæуы. Бæппу кæй не сбадт, уый хуыздæр уыд; уазджытæ йе ‘фсæрмай ауыгъдæй лæууыдаиккой.

Бимболат коньяк рауагъта, лыстæгастæу агуывзæйыл бæрзонд схæцыд.

– Тамби æмæ Заретæ, уæ ног бынæтты амонджынай цæрут, бирæ хорздзинæдтæ ис царды, æмæ дзы хорзæхджын ут. Уæвгæ дзы хорзæхджын дæр стут – уымæн æвдисæн мæнæ ацы изæр. Адæмиæ цæрын зонут, æмæ уый у стыр хæрзиуæг. Мах та уыцы амонд уæд, тагъд уæ ног хæдзары лæппуйы номæварды цы сæмбæлæм.

– Хуыцау зæгъæд!

– Дæ ныхæстæ уæллагмæ фехъуысæнт.

– Фыццаджыдæр та Тамби æмæ Заретæмæ.

Бимболат хъуамæ аназа. Агуывзæ йæ былтæм схаста.

– Ахæм гаджидау зарæгимæ фидауы.

Æмæ чидæр базарыд:

«Айс æй, аназ æй, ахуыпп æй кæн,

Айс æй, аназ æй.

Фæрныджы мигæнæн равдæлон кæн,

Айс æй, аназ æй»...

Цин, зардæйы арфæй ивылгæ цин йæ къабæзгæ уæрæхæй уæрæхдæр исы.

Бимболат афтид агуывзæ бæрзонд сдардта:

– Мæ хорз хæлар æмæ æмхъæуккаджы тыххæй куы нæ баназон, уæд ма мæ цард цы у?

Тамби æмæ Заретæ иумæ цал азы цæрынц, æмæ Заретæйы цур суанг ныр дæр сывæллоны кой исчи куы скæны, уæд йæ

цæсгом сырх-сырхид афæлдæхы. Тамби дæр куыддæр фефсæрмы ваййы. Сывæллон сын кæй нæма рантыст, æвæццæгæн, уый тыххæй ахæм хъуыдыгæнджытæ уыдзæн, сæ дыууæйæ чидæр рынчын у, æрдз дзы кæмæндæр царды стыр дæр хорзæхтæй иу нæ бахай кодта, æмæ уый аххосæй дыууæйæ дæр æнамонд кæнынц, зæгъгæ. Пехуымпартæ дæр рæдийын зонынц. Сæ дыууæ дæр – сагсырды хуызæн. Сывæллон рауадын диссаг нæу, йе схъомыл кæнын, сабийы цард раст фæндагыл саразын – уый у сæйрагдæр, уый у зын.

Тамби Заретæмæ бахудт, йæ хъуыды йын бамбæрста, зæгъгæ, фефсæрмы та уайд. Мæгуыр, фондз азы ауыгъд куыддæриддæр уа, афтæ уыд, сулæфынмæ дæр æй не ‘вдæлд. Цыппар мæйы размæ фервæзт – диссертаци бахъахъхъæдта, ахуыргæндты Совет дзы тынг раппæлыд. Тамбийы хæдзары ныр ис дæсны ахуыргонд – филологон наукæты кандидат. Заретæйы бæллиц сæххæст. Тамби дæр разы у йæ куыстæй. Ныр æрбæстон уыдзысты, алы хъуыдадджы дæр сæ цард йæ гаччы сбадт.

Фынг хъæлдзæгæй хъæлдзæгдæр кæны, тæвд сбæрæны хуызæн ын сбæрæн ис йæ уавæрæн, зæгъгæ, уæд джынасуыи хахх дзæбæх бæрзонд ссæуид. Æхсызгон бадт, хистæр дын дæ рохтыл нæ хæцы, хъæуа ма хъæуа, уæддæр дæ æгъдаутты бынмæ нæ тæры.

Заретæ сыстад. Цæмæн? А-а, æхсæз сахаты у ныр, телевизор скусын кодта. Нæ дзы ферох. Тамби телеуынынады кусын куы райдыдта, уæдæй фæстæмæ амал уæвгæйæ иу равдыст дæр æнæ бакæсгæ нæ уадзы: адæймаг йæхи цæстытæй цы фена, ууыл æнцон дзурæн у, искæйы ныхæстæй зын хатдзæггæнæн у. Равдыстытæм репетициты, тракты рæстæг æмæ лентыл фыстæй бакæсы, фæлæ равдыст цалынмæ телевизорæй æвдыст æрцæуа, уæдмæ равдыст нæу. Стæй равдыстытæм кæрæдзийы фæстæ куы бакæсай, уæд сын сæ хорз миниуджытæ æмæ сæ къуыхцитæ дæр хуыздæр раиртасдзынæ.

Заретæ сбадт. Уаджытæ, цыма дзырд бакодтой, афтæ иууылдæр се ‘ргом телевизормæ аздæхтой, сæ ныхас æмæ хуын фæсабыр. Телеуынынад, уый у Тамбийы цæсгом, æмæ йæм кæсынц. Кæсæнт, табуафси.

Зонгæ мелоди. Экраны фæзынд Къостайы цырт.

Диктор:

– Уе ‘зæртæ хорз, дзуры æмæ æвдисы Орджоникидзе, Хетæг-

каты Къостайы номыл телевизион станца. Байхъусут нæ изæры фæткмæ. Æхсæз сахаты æмæ дыууæ минутыл...

Цæмæй равдысты фæтк хæлд ма цауа, уый тыххæй цæйбæрц тых схардз кодта Тамби. Телеуынынады агъуысты къæсæрæй йæ къах куы бавæрдта, уæд йæхицæн фыццагдæр бакæнинаг хæстæй цы снысан кодта, уыдонæй иу уыд: равдысты фæтк хъуамæ хæлд ма цауа, суанг минуты бæрц дæр. Программæ хæлд кæй цыд, уый тыххæй телевизормæ кæсджытæ фыстой. Уыцы писмотæй ма ныр дæр йе ‘нгуылдзтæ судзынц, зæрдæ сæ фæцъæх. Раст фыстой адæм. Куыстуæтты æмæ хицæн адæймагты хъуагдзинадтыл дзурæм, хурмæ сæ хæссæм, продукцийы хæрзхъæддинад фæхуыздæрыл карз тох самадтам, экранæй стыр ныхас кæнæм, фæлæ нæхæдæг та? Цы цæсгомæй дзурæм кæйдæр аиппытыл?

Секретарь раздæр Тамбимæ хаста мæстæйдзаг писмотæ, ныр та йын йæ цуры æрæвры арфæйы писмотæ.

Бимболат Тамбимæ разылд.

– Телеуынынадаен нæ дуджы стыр ахадындзинад ис. Уыцы стыр ахадындзинад та аразгæ у, чи дзы кусы, уыдонæй, æмæ уый сæрмагонд гаджидау у. Ныртæккæ мæ сидт у Ирыстоны номдзыд лæгты тыххæй. Ахæм лæгтæ алы адæммæ дæр ис, æмæ сæ цæрæнбон бира уæд. Уыдон адæмы уидæгтæ, адæмы тугдадзинтæ сты: æз, фыццагдæр, Къостайæ зæгъын. Уый у нæ адæмы цæсгом, нæ адæмы зæрдæ æмæ зонд. Ныббарут мын – нæ дзырд халын, фæлæ ацы гаджидау æдзухдæр лæугæйæ фæнуазын. Мæ сæр ныллæг кæнын Ирыстоны намысы лæгты цур. – Бимболат сыстад. Анызта. Сбадт. Хорз гаджидау рауагъта. Къоста, Тугъанты Махарбег æмæ ма бира æндæртæ – уыдон нæ адæмы цæсгом сты. Æмæ уыдонæн аргъ чи нæ кæны, уый нæ тыхсы йæ адæмыл, йæ адæмы фидæныл.

Бимболаты гаджидау кæронмæ ахæццæ. Иу адæймаг дæр æй дзырдтаг не скодта. Ис ахæм гаджидæуттæ, æмæ сæм мард дæр рабаддзæн. Цæрæнбонты арахъхъ хуыпп дæр чи не скодта, уый дæр æнæ баназгæ нæ фæлаудзæн.

Бимболат йæ вилкæйæ агуывзæ бахоста. Дзинг-дзинг. Кæркæ-мæркæ агуывзæйы æхсызгон зыланг.

– Фæсивæд, нæ фынгæй зарæг, куыд æмбæлы, афтæ наема райхъуыст.

– Кæстæртæ хистæрты разæй саг дæр нæ амардзысты.

Бимболат йæ цæнгтæ стъолы тигъыл æруагъта, йе ‘мбаргæ цæс-тытæ адæмыл ахаста æмæ базарыд:

*«Мæ Иры фæсивæд! Дæ цинæй, дæ хъыгæй
Фæластон мæ сау зæрдæ дард...»*

Бимболаты хъæлæс ризы! Цалдæрæй йын хъырнынц. Зарæг... Цæйбæрц тых дзы и, цæ! Зæрдæйы тугдадзинтæй фыст зарæг, цы у топпы нæмыг дæ цуры, дæ алы мыр дæр уæнгты хызы. Зарæггæнджытæй фæстæмæ иннæтæ иууылдæр æдзæмæй бадынц, цæсгæмттыл сагъæс æмæ мæт. Цы ныхас сæ æрыхъусын кодтаид афтæ лæмбынæг йæхимæ?

*«...Цы ма мын кæндзынæ? – дæ цæстыты сыгæй
Æнæ хай фæуыздæн мæ мард!..»*

Зарæг æрмынæг, фæлæ иу стыф нæ хъуысы.

Кæстæртæй чидæр сыстад æмæ телевизорæ фæцæуы.

Телевизор цыдæр кæны. Æви равдыст? Уый та куыд? Тамби зарæгмæ хъусыныл фæци æмæ дзы айрох. Йæхицæн ацы рог ми никæд ныххатыр кæндзæн. Кæд телевизор исты кодта?

Сайраг редактор фæразæй. Программатæахсæн зилы. Иу. Дыууæ.... Мæскуыйæ хорз æвдисы, фæлæ Орджоникидзейæ... Тамби сыстад, йæхæдæг æй зилы, бынæттон программæйыл æй сарæзта. Экраны куы сау тæлмытæ фæзыны, куы та, раиртасæн кæмæн нæй, ахæм цыдæртæ. Цæстытæ къахынц. Музыка куы иуырдаæм фæселф кæны, куы иннæрдæм, ивылд донау анхъæвзы, куы та бынтон ныссабыр вæййы. Телевизоры аххос нæу. Телестудийы цыдæр æрцыд, магнитофоныл фыст равдыстытæ зилæн аппарат цыдæр кодта.

– Телифон дæм нæма и?

– Нæма.

Бимболат йæ сæр банкъуыста:

– Саразын дæ хъæуы.

– А дыууæ боны нæм сæвæрдзысты.

Телевизор афтæ æвзæр куы æвдисы, уæдæй нырма цал минуты рацыдаид? Æппынкъаддæр æхсæз-авд. Худина! Адæмæй хындылæг кæнæм. Замманай равдыст фесæфт. Æндæрæбон æй культураейы министр æмæ партийы обкомы пропагандæйы хайады бæрнон кусджытæ федтой, æмæ дзы иууылдæр тынг разыйæ баззадысты. Цæйбæрц адæм æм æнхъæлмæ каст? Æмæ фæдзæгъæл сæ цин. Хæрзаг та æддæгмидаг ауадысты, сæ мæстджын писмотæ та топпы нæмгуытау Тамбийыл æмбæлдзысты. Йараби, цы æрцыдаид?

Тамби Бимболаты цурмæ бацыд.

– Хатыр курын: студимæ мын æнæ суайгæ нæй, цы æрцыд, уый хъуамæ базонон.

– Æмæ цы сараздына?

– Аразгæ ницы, фæлæ зæрдæ æхсайы, цы хабар у, уый базондынæн.

– Æз суайдзынæн, – сыстад сæйраг редактор, йæ галстук иуварс фæгæлир, æмæ йæ адзæбæх кодта.

– Цы ‘рцыди, хъуамæ уый мæхæдæг фенон.

Тамбийы æмкусджытæ мæрдджынтау фесты. Ай-гъай. Куыст адæймаджы цæсгом у, æмæ сæ цæсгом фæчъизи. Ноджы Тамбийы æмбæлтты цур. Уыдон та иууылдæр – бæрнон кусджытæ.

– Курын уæ, æнæ ме ‘рыздæхгæ фынгæй мачи сыстад. Æз бирæ нæ бафæстиат уыдынæн.

– Хорз, – скаст æм Бимболат.

Тамби рацыд, йæ уатмæ фæзылд, нозты тæф кæндзæн æмæ... Одеколонæй йæ цæсгом фæхъæстæ кодта. Йæхæдæг машинæйыл сбадид æмæ... Ехх, йæ шофыр ам куы февзæрид. Тæрсгæ нæ кæны, цастæ банызта? Стæй ныртæккæ йæхимæ иу грамм дæр нозт не ‘нкъары, – фыдбылыз не скæндзæн. Æнæнхæлæджы инспекцимæ куы бахауа, уæд... нæ дзы бахаудзæн, куы бахауа, уæд та дзы уайтагъд фæстæмæ фæндаг ссардзæн, фæлæ хъуамæ адæймаг ницæйы тыххæй суанг йæхи æфсымæры цасты дæр йæхи ма æфтауа.

Тамби йæ машинæ телеуынынадмæ фæндагыл сарæзта. Абондæргъы йæ зæрдæ хуымæтæджы не ‘хсайда. Цы æрцыд? Лентыл фыст равдыстытæ æвдисæн аппаратурæ фæстаг рæстæг никадуал ферхæцыд. Æмæ дын уый та гъа! Тамбийæн йæ бæрæгбонны лæвар. Йæ куывд ын фыццаг Бæппу сызмæста, ныр та...

Тамби йæ фæстæ куы иу машинæ фæуадзы, куы иннæ. Нозт æм иу грамм дæр нал и. Нозтджынæй истæуыл тыхсы, зæгъгæ, йæ нозт фæцыдæр ваййы.

Иу тигъ ма æмæ... Аизæр телеуынынады кæмæн æмбæлд, уыдон иууылдæр уым уыдысты. Иууылдæр фæлтæрдджын кусджытæ. Йарæби, Тамби сыл, йæхиуыл куыд æууæнды, раст афтæ æууæнды. Æмæ уæдæ цы æрцыд? Фæлтау æндæр равдыст куы фæсыкк уыдаид. Цы зæгъдысты партийы обкомы кусджытæ? Министр? Фæлтау сæ куы не ‘рбахуыдтаиккой. Абон цыдæр æлгысты бон у. Бæппу йæ райдайæн, стъæлф та дзы цымæ чи сæвæрдзæн?..

Тамби машинæ телестудийы асинты хæдцур дзыхъхъурæд фæкодта. Ныртæккæ сын алывыдтæ акалдзæн. Хиуыл хæцын хъæуы. Радгæсы рæзты бацыд, дыккаг уæладзыгмæ схызт, студиа æвдисæн уаты дуарыл рахæцыд, æмæ йæ цæстытæ дзагъырæй базадысты, къæсарыл бандзыг. Иу адæймаг дæр дзы нæй. Цыдæр тых æй къæсарæй атыдта, фæхæссы йæ. Дыууæ къæхдзæфæн бандæтты цур февзæрд, æмæ йæ хъæлæс ныййазæлыд:

– Цы хабар у?!

Бандоны хъæлыл йæ иу къух андæгъд: хъуамæ йæ асхойа. Дæхиуыл... дæхиуыл хæц, Тамби, сонт сдæ æви цы? Чысыл раздæр иу чысыл коньяк ахуыпп кодтай, æмæ дæ маст уый фæдыл ацæудзæн. Дæхиуыл хæц, Тамби.

Ассистент фæзынд. Йе ‘взаг хуыскъ баци, æви гоби фестад. Дзырд дзы нæ хауы.

– Цы ‘рцыд, зæгъын?!

– Нæ зонын.

– Куыд нæ зоныс? Цæстытæ æмæ дыл хъустæ нæй? Æви робот дæ? Æмæ ма роботтæ дæр цыдæртæ зонынц.

Дæхиуыл фæхæц, Тамби. Æгæр ссонт дæ. Нервытæ. Нервытæ. Разамонæгыл цæхæрыл кафын нæ фидауы. Дæ бозитыл хæц.

– Кæм сты иннæтæ?

– Цæттæ равдыстытæ æвдисæн уаты.

Тамби фæддæдуар. Иу гæппæн иннæ уаты февзæрд. Режиссер, радгæс инженер æмæ оператортæ джихæй базадысты.

– Худинаг уын нæу!

Равдыстытæ фыссæг инженер аппаратураимæ цыдæртæ архайы, Тамбийы тызмæг хъæлæсмæ æнæбары ракаст:

– Тамби Уырызмæджы фырт, ма нæ хъыг дар, æнæ дæу дæр нахæдæг хорз ныссуйтæ стæм.

– Цы! – Сæ цæсгæмттæ куыд суагътой! – Цы хабар, зæгъын, у?!

Радгæс инженер Тамбийы фындзы бын æрлаууыд:

– Æмæ дын æй куы зæгъæм, уæд цы уыдзæн? Уæддæр ын ды ницы зоныс, æмæ фæлтау лæппуйы кусын бауадз. Аппаратураæ ферхæцыд, æмæ йæ хъуамæ скусын кæнæм.

– Кæй ферхæцыд, уый æз дæр зонын, фæлæ цæмæн? Цы хабар у? Цы ‘рцыд?

Равдыстытæ фыссæг инженер бахудт, аппаратураæ йæ амонан æнгуылдзæй бахоста:

– Гъей, æз дæумæ дзурын! Цæмæн ферхæцыдтæ? – Тамбимæ ракаст. – Кæсыс, æз дæр æй фæрсын, æмæ ницы дзуры.

Тамбийы уæнгты фырмæстæй уазал риз ацыд. Режиссермæ фæкомкоммæ:

– Ам цæмæн лæууыс, исты киноныв ауадзут.

Режиссер киномеханикмæ азгъордта. Телевизион аивадон кино ауагътой.

Уый та дын æууæнк.

Аппаратурæ куыд кусы, уый рагацау сбæлвырд кæн. Адон та?.. Ницы федтой, ницы сбæрæг кодтой.

– Уæ куысты рæстæгæй, куыд æмбæлы, афтæ нæ пайда кæнут, бамбæрстат?

Ничи ницы дзуры. Дæ рæдыдыл басæтт, уæд уый лæгдзинад у, æмæ кæмæ и ахæм лæгдзинад?

– Худинаггæнджытæ. Телевизормæ чи кæсы, уыдон та, æвæцæгæн, æнхъæлынц, адæмы хæрзтæ махмæ кусынц, Сымах та?

Тамби йæ кусæнуатмæ бацыд. Уый та дын гъе! Куыд куыстæуа афтæмæй. Сайд ыл æрцыд. Алы адæймаг дæр хицæн дуне у, æмæ цыма йе ‘мкусджыты æмбæрста, цыма сæ иууылдæр хорз зыдта, афтæ йæм каст. Рæдыд, стæй тынг. Адæмæн бамбарæн нæй. Мæнæ Тамбийы исчи æххæст зоны? Æмæ гъа. Уæдæ уый дæр афтæ. Æндæр ыл æнæнхъæлæджы ацы цаф не ‘рцыдаид.

Йæ цæстытæ бацъынц кодта. Цæрын зын у. Ацы цаф ыл цæмæн æрцыд? Цæмæн?.. Æнæнхъæлæджы хъуыддæгтæ уæд æрцæуынц, æмæ адæймаг цыдæртæ фаг куы нæ фæзоны. Цыдæр аиппытæ куы ауадзы. Æмæ цы нæ зоны, цы аиппытæ ауагъта? Цæй, æгъгъæд! Ракаст. Иннæбон хъуыддаг раиртасдзæн, уазджытæй худинаг у. Уыдонæй не ‘фсæрмы кæны, зæгъгæ – никæдæм ацæуид – куыддæр йæхимидæг нындзыг. Иннæбон аххосджынтæ тæккæ карздæр хуызы æфхæрд æрцæудзысты. Иуæн дæр дзы хатыр нæ уызæн. Телевизормæ кæсджыты изæр сæнад кодтой. Æмæ уадз дзуапп раттæнт. Тамбийæн дæр йæ бæрæгбон фехæлдтой. Фæлтау æй ацы изæр куы не скодтаид.

Тамби æнхъæлдта: телеуынынады куыст йæ гаччы сбæдт, æнхъæлмæ каст æрмæстдæр арфæтæм. Цы зæгъдзысты хицауад?.. Æгæр, æгæр æфхæры йæхи. Лæппу, дæхи æрæмбар.

IX

– Нæ лæг, дæхи уал æруадз.

– Фæстæдæр.

– Æркув-æркув кæныс æмæ...

– Ницы мын у, зæронд гал хуымы цауагдæр у. Хъуыды ма кæныс: раздæрты-иу дыгай-артыгай суткæтæ нæ цæстытæ нæ бацъынд кодтам, уæддæр фæрæзтам, фæлæ ныр...

– Уæд ма æрыгæттæ уыдыстæм, æмæ нæ нæ хъару размæ тардта.

– Ныр дæр нæ уæргътæ никæмæ ма ратдзыстæм. – Уырыз-мæджы цæстытæ йæ бинойнагыл æрæнцадысты. – Тыхсгæ ма кæн, зæронды хъис фидар у.

Цæрæнбонты Уырымæг йæ ‘фсины хъæлæс хъæрай никуы фехъуыста, тызмæг ныхас кæм хъуыд, уым дæр фæлмæн, уæздан ныхас, æмæ-иу лæгæн йæ маст фæцъыдæр. Сылгоймаджы фæлмæн ныхас сой у, адæймаджы иннæрдæм хизы.

Уырымæг йæ гаччы кæй нæй, æфсин та уый зоны, æмæ дзы цæмæй йæ маст ферох уа, ууыл архайы. Ивгъуыд бонтæм ахæццæ вæййы, ссæдз, дыууиссæдз азы размæйы цаутæ сног кæны. Æмбары йæ Уырымæг, бæргæ, фæлæ ацы маст ахæм нæу, ихы къæрттау æнцонæн чи атайы.

– Нæ лæг, иухатт мæ роны нартхор куы æрбахастон, уый ма хъуыды кæныс? Нæ хæдзарæй мæ фæцæйсырдтай, дæ цыфыддæр знаг фестадтæн.

Цы та æрымысыд? Кæдæм та йæ ахастой йæ хъуыдытæ?

– Ферох мæ.

– Дæуæй ферох, фæлæ мæнæй нæ рох кæны. О Хуыцау, ахæм растæджытæ мауал скæн, адæм бумбулитыл цæрынц, æмæ сын æй дæ цæст бауарзæд. Ссады тæпп нæм хæснагыл ничи ссардтаид. Мыстытæ дæр ма нæ фæлыгъдысты. Æмæ махæн цы уыд, фæлæ лæппу тихалæджы хуызæн ссис, бафу йыл кæн, æмæ ахаудаид. Ды йæ нал хъуыды кæныс, фæлæ мæнæн мæ зæрдыл хорз лæууы.

Уалдзæг уыд, нартхор тауын афон. Æвæццæгæн, фæзилæны тауæн хорз нæ арæхст. Иу гæппæлыл нæмгуытæ уæлзæхх аз-задысты. Æтт, мæ хæсгæ мæрдтæ, зæгъын, æвгъау сты зæфцы фыдæй сæфынц. Æмæ мæ куыд ничи фена, афтæ уыцы зæххы гæппæлыл схуыссыдтæн, нæмгуытæ мæ буарæй бамбæрзтон, стæй адæм куы фæпырх сты, уæд сæ гагагай æруыгътон. Фондз

æви цыппар армыдзаджы уыдысты. Цыма згъæлст нартхоры пут æрбахастон, ахæм цинимæ бахызтæн нæ къæсарæй. Нартхор стъолмæ æркалдтон. Ды цасдæр рæстæг ницы дзырдтай, æмæ бамбæрстон: фæрæдыдтæн, иу гага дæр мæ хæссин нæ хъуыд, стæй цæхæрыл кафæгау кодтай, дæ комæй æхсидæвтæ хауд... Æз мæ цæсгом бахордтон, фæхудинаг стæм. Хъуыстон дæм, æмæ мæхимæ мæлдзыджыйас нал кастæн, мæ сæр цы фæкодтаин, дунейы ахæм бынат нал уыд. Кæртмæ сæ акалдтон. Цæрæнбоны дæр, цы загътаис, уымæн æнæ саразгæ нæ уыд. Нартхоры гагаты мын æруидзын кодтай. Колхозы хордонмæ сæ ахæсс. Куы нæ сæ ахæссай, уæд дын ацы хæдзары бынат нал и. Сызгъæринау цы гагатæ уыгътон, уыдонмæ мæ зæрдæ бакæсын нал загъта, ме 'нгуылдзтæ мын сыгътой, мæ уырзты фыдтæ сыл задысты, афтæмæй сæ æруыгътон æмæ колхозы хордонмæ мæрдвæндагыл цæуæгау ацыдтæн. Мæ къуыбар цæссыгтæй мæ развæндаг нæ уыдтон. Нæ хæдзарæй колхозы хордонмæвæндаг мыл цæрæнбонæй ныддаргъдæр, кæрон ын нал уыди, нартхоры нæмгуыты уæзæй цудыдтæн, мæ къæхтæиу фæдыдагъ сты. Цыма нæ хæстæджытæ, нæ сыхæгтæ, нæ зонгæтæ æмæ æппæт хъæубæстæ дæр мæ фæстæ гурай-гурмæ цыдысты, æмæ мыл кæл-кæлæй худтысты, ды фæлитой дæ, цæстфæлдахæг, абонæй фæстæмæ дын махæй дæ бон хорз ничиуал зæгъдзæн, зæгъгæ, афтæ мæм каст.

Уырымæг бахудт:

– Ахсын дæ хъуыд, бæргæ.

– Раст мæ рарвыстай, фæлæ адæймаг цысымы куы бахауы, уæд фæрæдийы, уæд аууон къудзи хоны.

– Æфсин, æнæ æфсон зæххыл ницы цæуы. Алы æвзæр мийы ракæндæн дæр цыдæр æфсон и. Адæймагæн йæ æцæг зонд æмæ удыхъæд зындзинæдты рабæрæг ваййынц. Уавæртæ адæймаг æвзарæн сты. Арæх мæхимидæг цæуыл фæхъуыды кæнын: мæнæ хорз адæмтæ сты, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъæм, цымæ уыдон се 'ппæт раст, сыгъдæгзæрдæ адæймæгтæ сты?

– Нæ лæг, диссаджы фæрстытæ кæныс. Уæдæ давгæ æмæ сайгæ чи кæны, цæрæнбонты цæстфæлдахæгæй чи цæры, уыдон сты раст æмæ сыгъдæг адæмтæ?

– Æз цы зæгъынмæ хъавын, уый зоныс? Цымæ хорз лæгтæ кæй хонæм, уыдон се 'ппæт хорз лæгтæ не сты? Адæймаг, исчи мæ куы фена, ахæстонмæ куы бахауон, куы фæхудинаг уон, зæгъгæ,

уый тәссәй куы нә дава, уый тәссәй әнәуаг митә куы нә кәна, уәд уый раст адәймаг у? Раст, сыгъдәг адәймаг уый у, әмә әдасәй давын, сайын, йә хәдзармә әрбахәссыны фадат кәмән и, әмә сә чи нә кәны. Рәстдзинад хъуамә адәймагән йә удысконд әмә йә зондәй цәуа. Әфсин, цы зәгъын, уый әмбарыс? Әнхәлдән әмә мә не ‘мбарыс. Мә хъуыдыты махәдәг дәр ныссуйтә дән, рәстмә зәгъын сә нә фәразын.

– Цәуылнә, әмбарын дә.

– Нә, дә цәстәнгасәй бәрәг у: әххәст мә не ‘мбарыс. Адәймагән хъуамә йә сыгъдәгдзинад йә зәрдәйә цәуа, әмә йын уәд әнцон цәрән уыдзән.

– Мәнә дәуән куыд әнцон цәрән у, афтә.

– Әмә әз фәлитойә фәцардтән? Иу адәймаг дәр мын афтә нә зәгъдзән, ды ахәм әмә ахәм әнәуаг ми бакодтай. Мә бон кәмәфәнды дәр комкоммә кәсын у, мә зәрдәмә мисхал дәр ницы хәссын.

Уырымәг йә луләйы тамако ныннадта.

– Нә ләг, дә тамакойә мә сәрән нал дән, мә хурхыуадындзтыл, әвәццәгән, иу уыдисны сәг ныббадт.

– Уал әмә уал азы кәм бафәрәзтай, уым дын ныр ницыуал уыдзән.

– Худинаг у, уатмә әрбацәуән нал и.

– Уазәгуаты дән, зәгъгә, уәд хъуамә ног чындз фәстон? – йә цәсгом фәтар зәронд ләгән.

– Хынджыләг кәнын, мә ныхәстә та мын әцәгмә куы бамбәрстай.

– Ныхас әрмәстдәр хәйрәджы нә уырны.

Уырымәг, цард цы у, уый иучысыл әмбары, әмә цард вазыгджын у, тынг вазыгджын. Куыд цәрын хъәуы, уый иу гәххәтты дәр фыст нәй. Дә фәндаджы иуварс арт судзы, иннәрдыгәй дон абухы, әмә афтәмәй цу. Хатгай, әвзәр әмә хорздзинады, раст әмә зылындзинады әхсән цы арән ис, уый карды комәй нарәгдәр свәййы. Уырымәг цъысымы бахауы, йә сәр ницыуал фәахсы. Цыдәр хъуыддәгтә ма йын абон дәр әнцой нә дәттынц.

Иухатт устыты куы ауагъта, уәд раст бакодта әви нә? Уәдәй нырмә цас рәстәг рацыд, әмә иу хъуыдыйыл нәма нылләууыд. Цалдәр хатты ләшпуйы дәр бафарста, әмә-иу ын уыцы иу дзуапп радта: «Закъон куыд амыдта, афтә кәнын хъуыд». Әмә-гъа.

Устыты милицама радта, уад уый аңцон уыд, бэргæ, фæлæ дарддæр та?..

...Ингæны хуызæн мæйдар æхсæв. Сау мигъ зæххыл ныххуыссыд. Уырымæг метрмæ йæ развæндаг нæ уыны. Давæгæн æвæдзиауы рæстæг, нартхоры голлаг дæ уæхскыл авæр æмæ æхситтæй заргæ дæ хæдзармæ бафардæг у: исчи нæ, фæлæ дæхæдæг дæр дæхи нæ фендзынæ.

Уырымæг хъæугæрон кæфойауы лæууы, йæ бæхы идоныл йæхимæ хæцы. Хъахъхъæны. Хъæуæй уа, хъæумæ уа – къæрныхтæн сæ фæндаг ауылты цауы. Ис ма андæр цауæнтæ, æмæ уыдон дæрдтыл зылыңц, фистæг адæймаг сыл йæ ныфс нæ ахæсдзæн. Лæмбынæг хъусын хъæуы, цæст ницы æрцахсдзæн. Цыма цас лæууы Уырымæг афтæ æдзæмæй? Æвæццæгæн, рæстæг æмбисæхсæвæй ахызт.

Бæх йæ сæрыл схæцыд, йæ хъустæ фæгæмæл сты. Йæ улафт фæхъæрдæр. Бæх хъусы. Йæ цæстытæ æрттивынц. Цыдæр уынар хъуысы. Ацы афон фæндаггон нал фæцауы. Хъус къæхты уынары хуызæн цыдæр уынар ахсы. Хъуысы тыхулафт.

Уырымæг саргъæй йæ дыууæхстон æриста. Йæ цæстытæ цалдæр андæрджы ахсынц. Адæймагтæ сты, давджытæ.

– Чидæриддæр стут, æрлауут! – топпы мæнгвæдæгыл æрбахæцыд. Æмыр дуне ныррызт. Чысыл уысм йæ алыварс ныррухс, андæргтæ фæзындысты, сылгоймæгты цъæхахст райхъуыст.

Давджытæ сæхи хæмпæлмæ æмæ пысыратæм аппæрстой, сæ нартхоры голджытæ аздадысты. Зæронд дурын цыртыты хуызæн зынынц.

– Иу дæр уæ нæ алидздзæн, рацаут!

Сыбыртт никацæй хъуысы. Афтæ у уæдæ!

О, ахæмтæ, ухæмтæ! Уырымæг йæхимидæг ралгъыста. Нæлгоймæгтæ куы уаиккой, уæд сыл бæргæ саргъауид. Сылгоймæгтæ нæ, фæлæ здидзидай сывæллæттæ куы уой, уæддæр сæ нæ ауадздзæн.

Хæмпæлтæм хæстæгдæр бацыд æмæ ныллæджыты тæрсæн æхст фæкодта. Æртæ-цыппар къахдзæфы æддæдæр сылгоймаджы цæхахст ныццарыдта:

– А-а-мардтай-й мæ!

Уырымæг йæ бынаты æдзæмæй баззад. Афтæ ныллæджыты нæ фехста, æмæ фыдыбылыз æрцауа, фæлæ кæд... Йæ уаңгты узал риз ацыд, аңхæлдæн фыдыбылы бахауд, тæрсæн æхст кодта, фæлæ...

Хъуызæгау хæмпæлтæм бацыд. Сылгоймаджы цонгыл схæцыд. Сылгоймаджы цонг ризы, йе ‘ппæт буар дæр гæртт-гæртт кæны. Йæ дзыхи дзырд нал бады.

– Исты дын уыд?

– Ницы-ы.

– Фаризæт куы дæ. Æмæ дæ цы хуыцау ралгъыста? Цы ми кæны ам?

– Нæ зо-нын, – йе ‘взаг ныссуйтæ, йæ цæстытæй ставд æр-тæхтæ уайынц.

– Чи ма ис демæ?

– Госæда, Дзыбон æмæ Маша.

Сылгоймаг йæ армытæпæнтæй йæ цæсгом бамбæрзта æмæ кæуы, йæ уæнгтæ стъæлфынц.

– Бабын дæн. – Йæ уæрджытæ хойы.

Уырымæг иннæ устытæм ахъæр кодта. Судзгæ мардмæ цæуæгау хæкъуырццæй кæугæ æрбацæуынц. Уый раздæр зонн хъуыд. Дзыбон йæ дзыккутæ тоны!

– Мæнæ нæхи куыд фесæфтам.

– Иу гага дæр никæдуал рахæсдзынæн.

– Дæ фæхъхъау фæуон, ныххатыр нын кæн.

Маша Уырымæджы цур æрзоныгыл.

– Мæ сывæллæтты мын дыккаг сидзæр ма фæкæн.

– У-у-у, Уырымæг, фæрæдыдыстæм, æмæ нын ныххатыр кæн.

Фæрæдыдысты. Хатыр. Сæ сидзæртæ. Уырымæг иу давæгæн дæр нæ ныххатыр кæндзæн. Йæхи фæллойма йын нæ бавнæлдтой, фæлæ паддзахады исбонмæ, адæмы фæллойма, æмæ ныр адæмы цур дзуапп дæттæнт.

– Сисут уæ голджытæ, милицæ хъуыддаг равзардзæн.

Устытæй йæ уаргъмæ ничи æвналы, æгомьгæй сæ цуры лæууынц. Уайсадæг чындзгытæ фестæдысты.

– Сисут уæ хæссинæгтæ.

Маша йæ голладжы цур зæххыл ныддæлгом:

– Амар мæ, уæддæр æм нæ бавналдзынæн.

Иннæ устытæ сæ уæргътыл схæцыдысты, куы сæ иуы хæкъуырццæуын райхъуысы, куы сæ иннæйы. Сæ голджыты уæзæй фæцудынц, фæцæйхауынц. Сыстад Маша дæр, йæ уаргъ сæккой кодта. Фæцæуынц. Куы сæ иу йæ къах бакъуыры, куы сæ иннæ. Фаризæт фæцудыдта, йæ голлаг æй иуварс ахаста. Йæ голладжы уæлæ æрхаудта. Ныккуыдта:

– Мæ зæнгтæ мæ нал хæссынц.

Раздæр æй хастой, ныр æй нал хæссынц. Уырымæг ын йæ уаргъыл схæцыд, æмæ та фæцæуы.

Устытæ кæрæдзи фæстæ ныххал сты. Афтæ ма бабызтæ ныххал вæййынц. Сæ кæуын нæ уромынц. Куы сæ иуы хæкъуырцц тынгдæр райхъуысы, куы сæ иннæйы. Хъæугæронæй ахызтысты. Иугæр милицæмæ куы бахауой, уæд дзы иу дæр æнæ тæрхонæй нæ раирвæздзæн. Тæрхон та сын æрцæудзæн тынг карз. Æмæ кæуынц, уæдæ цы кæной. Кæуинаг сты ацы æхсæвæй фæстæмæ сæ хъысмæттæ. Уырымæджы бон сын ницы у, фæлтау ын йæхи цæхæрадонæй куы радавтаиккой, фæлæ ныр... йе ‘мхуызон адæмы исбон чи къахыр кæны, уыдонæн хатыргæнæн нæй. Æмæ царæнбонтæм Сыбыры бинаг къæй бауыдзысты. Æмæ сæ цот та?.. Сæ цот... Цы фæуыдзысты? Чи сæ хæсдзæн? Фаризæтæн æртæ даринаджы, æртæйæ дæр æмыйæстæ, чи сæ хистæр æмæ кæстæр у, уый нæ равзардзынæ. Госæдайæн дæр лæппу æмæ чызг. Дзыбонæн дæр æртæ даринаджы – æнахъом сывæллон, йæ лæг – æнæкъах, йæ къух хуыскъ, йе ‘фсин заронд, æнæбон. Маша дæр, æнхъæлдæн, дыууæ сывæллониæ баззад сидзæргæсæй. О, ацы хæст рауадзæг авд дæлдзæхы фæуа, æмæ авд дæлдзæхы дæр фæци. Знагыл бæргæ фæуæлахиз стæм, фæлæ хæсты фæстиуджытæ кæд байгас уыдзысты? Адæм сæ ас кæд ссардзысты? Цард та йæ гаччы кæд сбаддзæн? Адæм сæ къæхтыл кæд слæудзысты? Цыфæнды дæр уæд, Уырымæг иу адæймагæн дæр нæ ныххатыр кæндзæн. Æмæ сæ сывæллæттæ цы фæуыдзысты? Цы фæуыдзысты сæ даринаг зæрæдтæ? Дзыбон дæр сидзæргæс у, уæдæ цы. Устыты куы æрцахсой, уæд сæхæдæг дæр æмæ сæ бинонтæ дæр сæфынц. Уырымæг, ахъуыды кæн, дуне адæм сафыс. Æмæ аххосджын сæхæдæг сты.

Уырымæг æрлæууыд йæ цæстытæ доны зылынц. Нæ, йæ зæрдæйы коммæ нæ бакæсдзæн. Цы растдæр у, уый кæнын хъæуы, растдзинад алцæмæй дæр зынаргъдæр у. Хъуыды кæн, хъуыды кæн, цалдæр адæймаджы хъысмæт дæуæй аразгæ у.

Сылгоймæгты кæуын хъарæгмæ рахызт. Уырымæг сæ цалдæр къахдзæфы фæстæдæр цæуы, йæ къæхтæ йæ фæстæ лæсынц. Сахатырдæг ма, æмæ милицæйы агъуысты æрбынат кæндзысты. Ууыл раздæр хъуыды хъуыд. Маша хæкъуырццæй кæуы, Госæда йæхи нал баурæдта, йæ хъарæг хъæрæй райхъуыст:

«Уæ мачи мыл фæхуадæ, мачи, мæ хуртæ,

Цæмæй тарстæн, уый мыл æрцыди:

Мæ сидзæртæ сахъари хæдзари дзæгъæлæй баззадысты,

Мæ сау сæр та кæуинаг фæци, Сыбырмæ йæ хæсдзысты...»

Госæдайы йæ голлаг иуварс ахаста. Голлаг æмæ ус фæрсæй-фæрстæм æрхаудысты. Устытæ æрлæууыдысты. Сæ голджытæ æрæппæрстой. Цыма марды алыварс æртымбыл сты, афтæ стымбыл сты æмæ кæуынц. Еæуынц. Госæда йæ хъарæг нæ уромы:

«Нæ дарджытæ кæм сты, уым дæлдæр ныххауой,

Мах кæугæ æмæ ниугæйæ уæлæуыл чи ныууагъта.

Уæ, Уырымæг, Уырымæг, мах дæр æхсæвы тары давджытæй нæ райгуырдыстæм.

Нæ сидзæрты азарæй къæрныхтæ систæм».

Уырымæг, о Уырымæг, дуне адæм сафыс. Нæ сæ фесафид. Фæлæ... закъон та? Нæ, нæ! Цæмæн давтой? Талынджы устытæн сæ цæсгæмттæ нæ зынынц, фæлæ сæ къуыбар цæссыгтæ... мæйдар талынджы фыдæнæнгæнагау сæ рустыл ферттывынц.

Уырымæг... Уый та куыд? Йæхи дæр скæуынмæ бирæ нал хъæуы, йæ армыгъæппæнæй йæ былтæ ныхъывта. Устыты куыд нæ уына, афтæ иннæрдæм азылд. Фыццаг дæр сæ уыдта, фæлæ... Йæ цæссыгтæ æруадысты. Цы бачындауа? Йæ сæр ницы ахсы. Ахæм... ахæм уавæры никæд ма бахауд, ахæм зын фарста лыг кæнын æй никæд ма бахъуыд. Закъон... Адæм... Сидзæртæ... Ахæстон... Фыдрæстæг...

Госæдайы хъарæг не ‘нцайы:

«Нæ сидзæрты тæригъæдæй зæххыл кæрдæг куынауал æрхæцзæн.

Нæ сидзæрты тæригъæдæй хур куынауал ракасдзæн.

Уæ, Уырымæг, Уырымæг, дæхицæн дæр хъæбул куы и...»

Уырымæджы хъустæ судзынц, ницыуал æм хъуысы, йæ цæссыгтæ гæр-гæрæй згъæлынц. Йæ кæуын йæ хъуырмæ схæццæ. Сирвæздзæн æмæ... Йæ хъæлæс срамыгъта:

– Гъе! Уæ голджытæ сисут æмæ, нартхор кæцæй рахастат, уыр-дæм фæстæмæ гъæй кæнут.

Устыты хъарæг сабыргай банцад.

Æрæджиау Машайы хъæлæс райхъуыст:

– Æцæг зæгъыс?

– Æцæг. Æрмæст ма уæ ацы æхсæвæй фæстæмæ искайы гага дæр радавгæ федтон, уæд æй Сыбыры бинаг къæй бакæндзынæн.

Устытæ уæддæр Уырымæгыл не ‘ууандынц, сæ голджыты цур мадзурайæ лæууынц.

– Сисут уæ уæргътæ, æмæ уæ фæд-фæд фæстæмæ цæугæут. Сылгоймæгтыл базыртæ февзæрд, сæ голджытæ дзæкълутæ фестадысты, уæз сæ нал и. Цæугæ нæ, фæлæ уæлæрвты тæхынц. Уырызмæг сæ тыххæй æййафы.

Цал азы рацыд уæдæй нырмæ? Æмæ уыцы саудалынг æхсæв цæстытæй нæ цух кæны. Уыцы æхсæв йæ сæры цы хъуыдытæ ныссуйтæ сты, уыдон абон дæр райхалын нæ комынц. Сылгоймæгты милицæмæ раттын хъуыд æви нæ? Раст бакодта Уырызмæг.

– Æфсин, ды та куыд хъуыды кæныс?

– Цы?

– Иу аз Госæдайыты кæй не ‘рцахсын кодтон, уый раст уыд?

– Сæ хъалæй нæ давтой, мыййаг.

– Сæ хъалæй нæ давтой, фæлæ...

– Закъонтæ дæр адæмы тыххæй сты, æмæ... кæм бахъæуа, уым сæ сæрты ахизын ницы хъыгдары.

– Æфсин, цыдæр зондджын ныхæстæ кæныс, хорз дæ не ‘мбарын.

– Зæронд усмæ дæр искуы-иу хатт цыдæр хорз хъуыдытæ фæзыны. Уæдæ сæ цæуылнæ æрцахсын кодтай?

– Æмæ-гъа, нæ зонын. Хуыцау мыл ахæм бæллæх макæдуал сæварæд, фæлæ æрцыд, зæгъгæ, Уастырджийыстæн, хъуыддаг куыд алыг кæнин, уымæн ницы зонын. Цыдæр фарстатæ тынг зын кæрдæн сты.

– Хуыцау йе сфæлдыст адæмы ахæм рæстæджытæй бахъахъ-хъæнæд. Ныры адæмæн сæ къæхты бын сæгъы бага дæр нал сæтты, æмæ сын ацы амондджын цард ма байсæд. Кæддæр, быдыры куыд ныййардтон, уый чындзæн дзырдтон, æмæ йæ кæд бауырыныдта. Ау, Тамби, дам, быдыры райгуырды? О, зæгъын, мæ хур, быдыры, раст руванты тæккæ афон.

Уырызмæгæн дæр уыцы бон йæ зæрдыл хорз лæууы. Сылтаныхъы парторгимæ бригадты хуымтыл зылдысты, æмæ йæм уырдаем бæрæг чидæр хæрзæггураггаг фæци. Чи йын йæ хъус ивæзта, чи йæ сынагæй цавта, чи йемæ хъæбысæй хæцыд. Фырцинай йæ ратон-батон кодтой. Уый æнцад лæууыд, цы дзырдтаид, цы кодтаид, уымæн ницы зыдта. Цыдæр æнахуыр уавæры уыд. Фæстæдæр, азтæ куы адаргъ сты, уæд бамбæрста, уый уыд, нæлгоймагыл фыды стыр уæз куы æрәнцайы, уæд фыццаг минутты цы уавæры ваййы, ахæм уавæры. Уæд æм цы æнкъарæнтæ æмæ хъуыдытæ райгуырды, уыдон фæстæдæр бонай-бонмæ, азæй-азмæ тыхджынæй-тыхджындæр, бæрæгæй-бæрæгдæр кодтой.

Уырымæг, нæ æгас уыди, нæ мард, афтæмæйты цас рæстæг рацыд, æмæ-гъа, стæй æваст, цыма йæ йæ хæйрæджытæ ацардыдтой, афтæ йæ бæхыл абадт æмæ æфсин цы бригады куыста, уырдаем йæ ных сарæзта. Гуырысхо хъуыдытæ дæр æм гуыр, кæд æй йæ ‘мбæлттæ сайгæ кæнынц, кæд дзы хынджылæг кæнынц, зæгъгæ.

Хæрзæггурæггаджы ныхас мæнг нæ разынд: æфсин бæхуæрдонь ауон хуымгæрон цъæх нæууыл хуыссыд, сыхæгты устытæй чидæртæ йæ цуры лæууыд. Сæ иуы къухы раздарæнты, цыдæр гæппалты æмæ пысулты тыхт сывæллон куыдта. Уырымæг æм бацæуын нæ уæндыд, цæмæйдæр дзы тарст, æви æфсæрмы кодта?.. Сыхæг ус æм комкоммæ сывæллон æрбахаста. Уыцы минут цы фыдынд фæкаст Уырымæгмæ йæ лæппу! Йæ цæсгом сырх-сырхид, йæ цæстыты уæлтъыфалтæ æрбырыдысты, йæ цæстытæй нæ каст. Йæ кæуын кæуыны хуызæн нæ хъуыст, фæлæ цыдæр цъис-цъис кодта. Ноггуыр дзы сывæллон афтæ фыдуынд æмæ гыц-цыл вæййы, уый нæ зыдта æмæ фæтарст, фыртæссæй йæ сур хид акалд: кæд сахъатæй райгуыр, кæд адæмы рæнхъмæ рацæуинаг нæу, зæгъгæ.

Æфсины цæсгом уыд цыкъæйæ фæлурсдæр, йæ цæстытæй уæздан æмæ сæрыстырдзинад зынд. Ницы дзырдта. Фæндагыл дæр дзы иу ныхас не схауд. Уырымæгимæ-иу куы фемдзаст сты, уæд-иу йæ мидбылты зына-нæзына бахудт, йæ сæр-иу иннæрдæм азылдта. Сæ дыууæйы бæсты дæр дзырдта бæхтарæг Данел. Гæркъæраг фæстад, фæстагмæ алыг кодта:

– Тæккæ райсом лæппуйы куывд.

– Тæккæ райсом, – дзуапп ын радта Уырымæг дæр, цыма, æцæгдæр, тæккæ райсом йæ фысты æхсæнæй тæккæ стырдæр тохъхъыл раласдзæн, æмæ хъæуы хистæртæ ноггуырды номыл кувдзысты, афтæ. Дыууæ лæгæй иу дæр æмæ иннæ дæр зыдта: Уырымæджы бон куывд скæнын нæу, уæддæр кæрæдзийæн зæрдæтæ æвæрдтой.

Фæстадæр æфсин æртæ чъирийы æмæ æртæ æртæдзыхонь скодта. Сыхæгтæ æрбамбырд сты, лæппуйæн сыгъдæгзæрдæйæ фæкуывттой. Зæдтыл æй бафæдзæхстой. Æмæ дзы хорз лæг рауад, сæ куывд хуыцаумæ фехъуыст. Æрмæст æй Уырымæг фæстаг рæстæг куыддæр не ‘мбары, куыддæр æм мигъфæлмæй зынагау зыны. Æмæ цæмæн афтæ у, нæ зонь. Афтæ куы нæ уайд, уæд æй Бимболатимæ цы иу кæны, уый зонид. Йемæ æмдзæхдон цæмæн кæны? Цы сæ

бæтты? Нæ, хорз æй не ‘мбары. Афтæ куы нæ уайд, уæд мæнæ ацы галуаны хуызæн хæдзарæй цы кæны, цæмæн æй хъæуы, уый зонид. Уырымæг фæстæдæр алцыдæр базондзæн, нырмæ дæр хъуамæ йæ фырты зæрдæ зыдтаид, фæлæ гъа, афтæ дзы адард, уый æнхъæл нæ уыд. Æгæр, æгæр адард сты кæрæдзийæ. Бонтæ мыстытæ нæ бахордтой, фæстæдæр алцыдæр рабæрæг уыдзæн, ныр та уазджыты кой хъæуы. Чи зоны, хистæрты ном ссарын сæ зæрды æрæфта, æмæ уал Уырымæг йæ хуыссæг фæурумдзæн. Йæхæдæг сын нуазæн арвыста, æрмæст лæппуйæн аивæй бамбарын кодта:

– Бимболатмæ ма бахауæд. Бамбæрстай?

– Хорз, хорз. Ма тыхс.

– Мæ нуазæн уымæ бахауыны бæсты мыл фæлтау гуырымыхъ-хъы ном сбадæд.

Уырымæг сусæгæй кæсын æмæ сусæгæй хъусын нæ уарзы: лæппу нуазæн кæмæ радта – йæ цæсгом йе ‘вдисæн. Раджы дæр æмæ ныр дæр æгъдау æмæ фарн кæмæ уыд æмæ ис, уыдон нуазæны кад хорз зыдтой æмæ зонынц. Дæ кадджындæр уазæджы хъуамæ цæмæй сбуц кæнай? Орден кæнæ йын майдантæ нæ ратдзынæ. Кады нуазæн! Уый у лæгæй-лæгмæ арфæтæн адæймаджы хæрзиуæг. Æмæ хъуамæ уыцы хæрзиуæг Бимболат райса? Нæ! Фыдæлты цур уый тæригъæддзинад уайд.

Æвæццæгæн, уазджытæй хæдзары хистæртæ ферох сты. Уый фынджы хистæрæй аразгæ у. Æмæ Уырымæг Бимболаты къухæй сызгъæрины кæрдих дæр нæ райсид: хъуамæ нуазæн сыгъдæг-зæрдæ адæймаджы армæй рацæуа.

Зæронд лæджы цæстытæ уарæх байгом сты, нал сæ ныкъулы, æдзынæгæй кæсы. Кæм бады? Уазджытимæ? Ау! Царциаты диссæгтæ! Нарты Уацамонгæ фынджы астæу февзæрд. Фæиртæст. Йæхи хæрдмæ систа. Кæмæ бацæудзæн? Чи у растдæр æмæ сыгъдæгдæр адæймаг? Ам гамхуды бын бамбæхсæн нæй. Уый та куыд? Уацамонгæ Бимболатмæ комкоммæ йæхи сарæзта. Нæ! Уымæн уæвæн нæй! Уый нарты Уацамонгæ нæу. Бимболат худы, йæ цин ивылы. Уацамонгæ æрлæууыд. Бимболатмæ æххæст нæ бахæццæ. Уæлдæфы бандзыг. Кæсыс, Бимболат, ныр та ма цы зæгъдзынæ. Кæсыс, рæстдзинад уæддæр сбæрæг. Фæлæ Уацамонгæ уæлдæфы ауыгъдæй цæмæн баззад? Ау, йæхи кæмæн саккаг кæна, ахæм нæй? Куыд нæ уыдзæн, куыд нæ! Адæм зын æвзарæн сты, æмæ, æвæццæгæн хъуыды кæны, иртасы сæ. Мæнæ Уырымæгæн йæхимæ æрбацæуы.

Зæронд лæг йæ цæнгтæ хæрдмæ сивæзта! Уацамонгæйыл дыууæ къухæй æрхæццæн. Гъе-гъе! Цæй Уацамонгæ æмæ цæй цыдæр. Лæг куы базæронд уа, уæд æй йæ хъуыдытæ кæдæм нæ ахæссынц! Йæ сæрмæ цы не ‘рцæуы? Йæ цæстытыл цы нæ ауайы? Цымæ нарты нæртон Уацамонгæ лæппумæ йæхи сисид? Æмæ-гъа. Сисид? Æмæ-гъа.

Зæронд лæг схуыссид. Æмæ уæдæ кæдмæ джиудзæн? Æфсиныл дæр хуыссæг фæуæлахиз: чысыл раздæр йæхи æруагъта. Йæ уынæр нал хъуысы.

– Æфсин.

Афынæй, æндæр та зæгъид: «Цавæр дæ, чысыл мæ æрцъынд кæнын бауадз».

Уырымæг йæ хуыссæны рабадт: уазджытæ æгæр змæлынц, æвæццæгæн, цæуынвæнд скодтой. Æмæ хорз фæбадтысты: сæ хъæлдзæг ныхас æмæ худт иу минут дæр не ‘рсабыр, дыууæ хатты сæ цин кæртмæ ахастой. Ахæм мæйрухс изæр æдде фæбадын дзæнæт у.

Æххæст уазджыты ацыдмæ банхъæлмæ кæсын хъуыд, фæлæ кæдмæ æнхъæлмæ кастаиккой. Уырымæджы хуыссæг ныр дæр нæма ахсы. Æфсин хъал куы уайд, уæд та истытæ дзуриккой, æмæ æхсæв къахыр кæнид. Æфсин афынæйы хæдагъоммæ, иуаз Уырымæг стыр хицауады куыд сайдта, уый æрымысыд. Раст цыма уыцы бон знон уыд, йæхи цæстытæй сæм каст, афтæ æцæг æмæ зæрдæбынæй йæ радзырдта.

Цæвиттон, картоф фæкъуыбар, афтæ горæтæй дыууæ лæджы æрцыд. Хуыммæ фæкастысты, цалдæр губаччы дзы скъахтой æмæ йæ банымадтой тынг хорзыл. Паддзахадæн картоф раттыны пълан дæр скодтой уымæ гæсгæ. Æмæ, бæргæ, хорз куы уыдаид, фæлæ нæ уыд. Сæ картоф куыд у, уый Уырымæг уыдонæй æвзæрдæр нæ зыдта. Горæтæй æрвыст лæгтæн, йæ хъуыры цъарыл ныххæцыд, афтæмæй дзырдта, лæгъстæ сын кодта, нæ картоф бæллиццаг нæу, æгæр бирæ хæс ныл савæрдтат, фæлæ мара-зæгъай, кæд къæрттæй цъула аппæрстой. Уæдæ хорз, Уырымæг уын, цы хъæуы, уый куы нæ бакæна. Æмæ фæззæг бухгалтерæн горæтмæ дыууæ писмойы фæд-фæдыл ныффыссын кодта: картоф фенæнт æмæ нын куыд æмбæлы, ахæм аргъ скæнæнт, цы хæстæ ныл æвæрд æрцыд, уыдон æнæбындур сты, зæгъгæ.

Фæдисы цæуæгау иу лæг æрхæццæ. Уырымæг бригадир æмæ

дыууæ колхозон сылгоймагимæ быдырмæ ацыд. Устытæн бамбарын кодта:

– Мах уазæгимæ картоф æхсæнты-æхсæнты къахдзыстæм, сыхах нæ фæстæ уиддзыстут, æрмæст уæ уазæг куыд нæ бафиппайа, афтæ йын йе ставддæртæ иуварс æппардзыстут.

– Уый дын нæ быгъдуан.

Æмæ кæнгæ дæр бакодтой афтæ. Æхсæз-авд бедрайы æруыгътой. Уазæг картофмæ фæкаст, фезмæста йæ. Иуцасдæр ницы дзырдта, цæуылдæр зæрдæбынæй сагъæс кодта, стæй æрæджиау загъта:

– Уæ хъаст раст у, æцæгдзинадæй уæ картоф куыд у, уымæй хуыздæрыл нымад æрцыд æмæ уын уæ пълан фæкъаддæр кæндзыстæм.

Афтæ, гъе! Картоф, цы уыд, уымæй нымад æрцыд æгуызæгдæрыл. Чи кæй асайдта? Чи кæуыл рацыд гадзрахатæй? Уалдзæг горæтæй цы дыууæ лæджы æрхæццæ, кæд уыдон рувæстæ уыдысты, уæд Уырымæг та – рувасы къæдзил. Ома, сæ хæдзармæ иу картофы гага уæлдай нæ баласта, фæлæ колхозонтæ сæ фæллоубонтæн хорз бæркад райстой. Фæлынд ми уыд уый, фæлæ хуыздæр амал йæ сæр ницы æрцахста. Фыццаг къамис картофæн, куыд æмбæлы, ахæм аргъ куы скодтаид, уæд Уырымæгмæ асайыны хъуыды никад æрæфтыдаид, фæлитойтæ æмæ æвзæргæнджытæ йæ удисæг куы сты, уæд йæхæдæг... Раст нæ бакодта, фæлæ... Цæвиттон, закъон иу ран хæлд куы æрцæуа, уæд иннæ ран дæр къахыр кæны, рæхысы хуызæн цæгтæй у, æмæ йæ хъахъхъанын хъæуы. Бæргæ, уыцы дыууæ лæгæн сæ хæдцæфыл ног къамис куы фæуыдаид, уæд ныр Уырымæджы цæсгом сыгъдæг уаид, фæлæ къухы нæ бафтыд. Фæстæдæр та йæ масты фæдыл ацыд.

Уырымæг уыцы хабар лæппуйы цур дзурын нал уæнды. Хъыгын вæййы. Раст, дам, нæ бакодтай, цыфæнды уавæрты дæр закъон халын нæ хъæуы. О, уый афтæ у, бæргæ, фæлæ гъа, фæрæдийын æй кодтой. Хъуамæ, дам, адæймаг рæдийын ма кома. Бæргæ, фæлæ... Мæнæ ма ныр дæр фæсмон кæны.

Æвæццæгæн, уазджытæ цæуыныл ныллæууыдысты: сæ дзольгъо æгæр хъæрæй хъуысы.

Уынгæй машинæйы цырагъты рухс уатмæ æрбакалд. Машина рудзгуыты бын æрлæууыд. Уынг – боны хуызæн рухс. Гъе, ацы цырагътæ æрхъуыдыгæнæг, амæлæн дын ма уа, гъе! Дуне ног райгуырын кодта.

Зæронд лæг рудзынджы тæрхæгмæ йæхи баивæзта, æддæмæ кæсы. Рудзгуыты бын урс «Волгæ»-йы цырагътæ ахуыссыдысты. Кæттагсæр гыццыл машинæ кулдуармæ йæхи нылхъывта. «Волгæ»-йы шофыр зæхмæ рахызт. Зонгæ лæппуйы хуызæн у. Бæрæг чидæр у. Куыдзийы фырт Махар. Уый у. Æмæ йæ ардæм цы хуыцау æрбахаста? Сыхаг лæппу, æмæ æцæгæлоны лæуд уынджы кæны. Мидæмæ цауыннаæ цауы? Уырызмæг йæ фыд æмæ йæ мадимæ хорзæй фæцард, раст иу бинонты цардæй.

Уазджытæ хъæрæй дзургæ æмæ хъæрæй худгæ уынгмæ ахызтысты. Уый... уый та куыд? Уырызмæджы цæстытæ дзагъырай баззадысты. Уымæн уæвæн нæй. Ау?! Дунейы фарн нал и æви цы хабар у! Кæд ыл йæ цæстытæ тартæ кæнынц.

– Æфсин! Уæ æфсин! – Зæронд лæг йæ бинойнаджы сынтæджы цур æрлæууыд. Бауыгъта йæ. – Райхъал у!

Ус æнæбары ракаст, æнæбары йæ уаты рабадт.

– Цы хабар у?

– Дæлæ-ма акæс.

Ус цудгытæгæнгæ сыстад, рудзынджы тæрхæгыл йæ цæнгтæ æрвæрдта. Уырызмæг йæ цуры слæууыд:

– Уыныс?

Бимболат æмæ Махар цауылдæр дзурынц. Бимболат йæ къухтæй цыдæр амоны, Махар, о,о, зæгъгæ, йæ сæр базмæлын кодта. Урс «Волгæ»-йы шофыры бынаты сбадт, Бимболат та хицауы бынаты – разæй, машинæйы гом рудзынгæй адæммæ йæ къух тилы. Машинæ бырæгау фезмæлыд. Уæдæ куыд? Бимболаты уæздан ласт хъæуы. Урс «Волгæ». Сæнайы мæрдтæм цы «Волгæ» барвыста, уый. Ау, уый та куыд? Уырызмæг йæ цæстытыл не ‘ууæнды.

– Чи уыдысты, уый базыдтай?

– Махар æмæ Бимболат. – Æфсин сæргуыбырай йæ сынтæгмæ бацыд. Уырызмæг йæ фарсмæ æрбадт, йæ цæнгтæ йæ уæрджытыл æрхаудысты, йæ сæр ныллæг æруагъта æмæ бынмæ кæсы.

– Ацу æмæ схуысс. Лæппу, науæд дæ чындз мидæггаг дзаумæтты куы æрбаййафа, уæд аив нæ уызæн.

– Ныртæккæ ма аив æмæ фыдындæн чи цы зоны? – Зæронд лæг йæ сынтæгмæ бацыд, хъæццулы бын йæхи бануæрста.

– Нæ лæг, цæмæн афтæ зæгъыс? Æппæт адæм иухуызон не сты.

– Æз цы дзурын, уый зонын.

– Зæрондыл мæсты нæ фидауы. Мацауыл хъуыды кæн æмæ кæд афынæй уаис.

– Ӕмæ куы афынæй уон, уæд дуне иннæрдæм æрзилдзæн?

Уырымæг йæ уаты рабадт, тагъд-тагъд та йыл хуыссæг нал æрхæцдзæн. Куыдзийы фыртмæ адзурын хъуыд. Бафарстаид æй: Бимболаты фарсмæ цы цæсгомæй фæбады? Ӕппын æм ницы хъуыдытæ æрцæуы? Дур дæр, дам, ма хъуыды кæнын зоны.

Сæнайы марды, стæй йæ дыууиссæдзæм боны дæр Махар къуыбар цæссыгæй куыдта. Уырымæг ын ныфсытæ æвæрдта. Лæппу йæ цæссыг нæ урæдта, йæ хæкъуырцц-иу кæрты куы иу къуымæй райхъуыст, куы – иннæ къуымæй. Ӕмæ Уырымæг, мад куыд зынаргъ у, ууыл хъуыды кодта.

Уæ, нæ фыдæлтæ, ныммæлæн уын ма уа. Уæ алы ныхас дæр уын райхал, уæд зонды къуыбылой у. Мард, дам, æгасæн хæринаг.

Уырымæг уыцы фыдбонты дæр дызæрдыг кодта: цыма Махары зæрдæ арахъхъ агайы, афтæ хъуыды кæны. Дæхиуыл фæхæц, кæуынай дæ мады нал раздахдзынæ, зæгъгæ-иу Уырымæг йæ цуры балаууыд, ныфсытæ йын æвæрдта.

Сæна æмæ Куыдзи кæдæм ацыдысты, уырдыгæй здæхæн нал ис, уый фæстаджы балц у. Цы ис мæрдты? Уырымæг дзы никæд уыд, фæлæ æнагуырысхойæ зæгъы: мурдæр ницы. Адæймаг уæлæуыл цæры. Дæ фæстæ кæй ныууагътай, уый та дæ дарддæры цард. Ӕмæ кæй уадзæм нæ фæстæ? Кæй хуызы цæрæм дарддæр, уый стыр хъуыдыйаг у. Уырымæджы зæрдæ Махарыл худы. Сæнайы зианы фыццаг бонты йын цалдæр хатты бамбарын кодта: æфсæйнаг цалынмæ зынг у, уæдмæ йæ тасын кæнын хъæуы – дæ мады марды хъуыддагмæ дæ хъус лæмбынæгдæр фæдар, раст æмæ зылын рахъил хъæуы. Худинаг у. Карчы цъиу нæ, фæлæ сылгоймаг фæмард. Ӕппынфæстаг, Бимболат басæтдзæн æви нæ, уымæй Сæна нæ райгас уыдзæн, фæлæ рæстдзинад йæ бынат бацахсдзæн, æгуыдзæджы аххосæй нæ фесæфдзæн, æдзæсгом адæймаг æй йæ зæвæтты бын нæ ныцъыст кæндзæн. Уырымæг рæстдзинад агуры, æндæр æй цы хъæуы? Нæ Асæхмæт, нæ Бимболат – сæ хæдзарвæндагæй йын иу дæр æвзæрæй никуы ничи ницы ракодта, зулдзыхæй кæрæдзимæ никуы сдзырдтой, фæлæ рæстдзинад... Йæ сæрвæлтау бирæ туг ныккалд, æмæ йæ зонгæ-зонин цъыст кæнын цæмæн уадзæм? Бимболат ын йæ къубалыл хæцы, ингæн ын къахы, æмæ Уырымæг йæ цæстысындз уымæн фæстад. Уырымæг рæстдзинады сæрыл дзуры. Ӕндæр æй цы хъæуы? Тагъд зæххы хай бауыдзæн, йæ гобан дæр, йæ хъæццул дæр, йæ баз дæр сау мæр суыдзæн.

– Ёфсин, афынэй дæ?
 – Мæ хуыссæг та фæлыгъд.
 – Уæд дæм Куыдзийы фырт æмæ Бимболаты хъуыддаг диссаг нæ кæсы?

– Нæ лæг, кæд, мыййаг, Сæна Бимболаты къухæй нæ бабын. Ахæм тыхст минут адæймаг йæхи дæр нал фæзоны æмæ фæуыны, æмæ кæд...

– Цы!? Ды дæр мыл не ‘ууæндыс? Уастырджийыстæн...

– Ёз дыл æууæндын, фæлæ...

– Уæдæ уыдон цы дæлгоммæ ныхæстæ сты? Мæ сæрызонд нæма фæцыд, сæнттæ нæ цæгъдын.

Зæронд лæг æмæ зæронд ус ныссабыр сты. Уырымæг йæ лулæйы тамако ныннадта.

Куыдзийы фырт дæр сгорæтаг, замманай бынат ныууагъта. Цымæ кæм райгуырд, кæм схъомыл, уырдыгæй йæ зæрдæ куыд бакуымдта алидзын? Шофыры куыст дæлдæр не ссардтаид? Уый тыххæй йæ горæтмæ лидзын хъуыд? Лæппуйæн гæнæн нæй. Уый дæр... Цымæ Махар сæ уынгты куы сцæйтæхы, уæд Куыдзи æмæ Сæна йæ цæстытыл нæ ауайынц? Сæ хæдзары цурæй ма йæ йæ къæхтæ фæхæссынц? Йæ зæрдæйы тугтæ нæ ныккæлынц? О хуыцау, Уырымæгæн æнæ йæ сыхæгтæ, æнæ йæ хъæубæстæ иу боны цард дæр ма ратт. Махар кæм кусы, уымæй æфсины куыд никад афарста. Ныр æй зоны: паддзах Бимболаты ралас-балас кæны. Цымæ фæрсæй-фæрстæм куы сбадынц, кæрæдзимæ куы фæкомкоммæ вæйынц, уæд ницæуыл ахъуыды кæнынц? Лæгдзинад цы у, ууыл нæ асагъæс кæнынц? Куыдзи æмæ Сæна мæрдты дыккаг мард акæндзысты. Мæрдтæм хъæр куы хъуысид, уæд сæм Уырымæг фæфæдис уайд. Куыдзи йæ фырты æгуыдзæгдзинадмæ йæ чырыны фæрстæ фæйнардæм атонид. Гъе, уæууай, Куыдзи, гъе! Ахæм æгъатыр цæмæн разындтæ? Де стыр фарнæй уæлæуыл дæ фыртæн иучысыл уæддæр куыд нæ ныууагътай? Уастырджийы хуызæн куы уыдтæ, суанг ма ныр дæр дæ ном фехъустгæйæ адæм сæ бынæттæй куы сыстынц, уæд афтæ цæмæн бакодтай? Дзæнæты бад, Куыдзи, дæ рухс ном, бæргæ, нæ сæфы, фæлæ дæ фырт... Фыды фарн, дам, мæрдтæм нæ цæуы. Цæуы, цæуы, фыды фарнæй цæрæн нæй. Фарн – уый адæймаг у, æмæ чи дæ? Куыдзи, дæ фырт адæймаджы ном æгад кæны. Гъе, уæууай, гъе, Куыдзи! Дæ фæстæ цы ныууагътай?.. Уырымæг базæронд, йæ ком æдæрсгæ айвазын йæ хъару нал у,

уæддæр дæ фырты цардæй царын йæ сæрмæ не ‘рхæссид, цыфæнды зынтæй дæр рæстдзинад скæхид, æппынфæстаг, Бимболаты лæгæй-лæгмæ къуымы слæууын кæнид. Хуыцауыстæн, æцæгдзинад ын зæгъын кæнид. Цæй тыххæй цары адæймаг? Лæджы, адæймаджы ном кадджынаæй хæссынмæ. Цæргæ мыстытæ дæр кæнынц, уаллæттæ дæр зæххыл бырынц.

– Æфсин, афынаæй дæ?

– Нæма.

– Уæдæ дæм ацы хъуыддаг диссаг нæ кæсы?

– Махарæн, дам, падзахад ам хорз хæдзар радта.

– Мæнæ секцитæ кæй хонынц, æвæццæгæн, ахæмтæ.

– О. Ацъынд кæнын мæ бауадз.

– Æмæ уыцы хабар ды цæмæй зоны?

– Мæ хъустыл кæмæйдæр æрцыд, адæмы цæстæй ницы ирвæзы.

– Уæдæ ма йæ цы хъæуы? Цардыл фæхæст, горæт æй æндæр джиппы ауадздæн, лæг дзы сараздæн.

– Гъе, уæууæй, гъе, Куыдзи æмæ Сæна! Уæ хъæстæ хорз нæ рауади. Гъе, уæууæй, гъе!

Æфсин рабадт:

– Исты дæ риссы? Цырагъ ссудзон?

– Ницы. Афтæ ...

– Æгæр та хъæрзыс.

– Мæ зæрдæ та куыддæртæ кæны, гæркъайæ здухæгау мæ æрбалвасы.

– Дæ цæстытæ бацъынд кæн, мацæуыл хъуыды кæн æмæ афынаæй уыдзынæ.

Уырызмæг йæ цæстытæ бахгæдта: исты амалæй куы афынаæй уайд æмæ гъа. Уаджытæ ацыдысты, уындæр никæцæйуал хъуысы. Æвæццæгæн, лæппу æмæ чындз дæр улафынц, Абондæргы бафæлладысты.

Зæронд лæг йæ уæнгты сæхи бар ауагъта, куыддæр æрлæмæгъ сты, цыма йæхицæй не сты, афтæ сæ куыддæр не ‘нкъары. Мæрдон фынаæйæн дæр афон бæргæ у, фæлæ уæллаг Уырызмæгмæ нæ хъуысы. Æгæр ныддаргъ йæ цард, æгæр та ницæмæй фидауы.

Х

Адæймаджы цард алы бон дæр фæлварæн у. Уæлдайдæр ног бынаты куыд – уый, бинонты цæсгом æцæгæлæттæм цы айдæнаæй зыны, ахæм у. Æмæ Тамби æмæ Заретæ уыцы айдæнаæй сæ

уазджытæм фыдуынд, æнæуаг, æнарæхст æмæ чынды адæй-мæгтæй нæ разындысты. Чи зоны, рæдийы, фæлæ Тамбимæ афтæ кæсы. Бæппу йæхиуыл куы ныххæцыдаид... Æвæдза, Бимболат фидар адæймаг у, йæ бынаты æндæр исчи цæхæрыл кафæгау кафыдаид. Бæппуйæн хорз ныббарста. Зæронд рæдийаг у, æмæ йын ныххатыр кодта, йæ дам-думтæ йын ницæмæ æрдардта.

Сæнайы зианыл цал боны рацыдаид, æмæ-гъа, афтæ æцæг æмбаргæ, æцæг ахуыргонд лæг куыд уæзданæй бамбарын кæны, афтæ уæзданæй Бимболат Тамбийæн бамбарын кодта:

– Зæрондыл æнархъуыды æмæ цард змæнтæн ныхæстæ нæ фидауы, æмæ дæ фыдæн зæгъ – уыцы æнамонд усы марды æз мурдæр ницы аххосджын дæн. – Æмæ Тамби Бæппуйæн иу нæ, фæлæ цалдæр хатты дæр загъта:

– Мах ницы хъуыддаг ис, æмæ дзы нæхи куы нæ тъыссиккам, уæд хорз уайд.

– Мæ цæстытæй цы федтон, уый бамбæхсын мæ бон нæу.

– Ахæм уавæры фыртыхстæй адæймаг, цы фæуыны, уый нал фæиртасы. Рæдийыс.

– Нæ! Нæ!

Уый дын йæ дзуапп! Акæса, советон оргæнтæ ницыуал зонынц, фæлæ Бæппу æппæтзонæг ссис. Райсом ын лæгæй-лæгмæ зæгъдзæн, æмæ ныууадзæд йæ дам-думтæ, худинаг у. Кæд йæ фырты истæуыл нымайы, уæд æм байхъусæд, йæхи дæр адæмы зæрдæхудты мауал æфтауæд. Лæджы хуызæн лæг хъуамæ æдзæлгъæд ныхас йæ сæрмæ ма хæсса.

Тамби йæ сæр банкъуыста; кæд, мыййаг, æгæр анызта, æмæ йын Бæппуйы митæ йæ зæрдæ афтæ тынг уымæн агайынц. Нæ! Тамби йæ зонд никæд банызта æмæ нæ баназдзæн. Цæй, æгъгъæд у ууыл хъуыды кæнын, сæйрагдæр – куывд хорз ацыд. Чермены зарæг ма ныр дæр хъусты зæлы. Науæд «Мæ Иры фæсивæд». Къостайы хуызæн поэт æнусон у, иу рæстæгæй йæ иннæмæ сыфцæй ласын нæ хъæуы, рæстæджы сæрты адæммæ æрбахизы, се ‘мбæлццон сваййы.

Бимболатæн тынг рæсугъд хъæлæс и, йæ алы мыр дæр зæрдæйыл æмбæлы. Хъæдрабын кæнæ донбыл хорз хъырнджытимæ ныззарыд, зæгъгæ, – лæг æм хъусынай никæд сфæлмæцид. Фенафон, стæй хæдзары... Æмæ йæ хъæлæсы рохтыл хæцыд: зарæг та сæрибар уарзы. Иу æвдæлон бон Тамби Бимболат æмæ йе ‘мбæлттимæ Дыгургом кæнæ Хъобангоммæ ацæудзысты, уым

тызмæг къæдзæхты æхсæн Чермены зарæг хорз сфидаудзæн.

Иурастæджы уазджытæ сæ цин кæртмæ ахастой. Алчидæр сæ зыдта, æнафоны искайы кæртæй, уæлдайдæр та Тамбийы хуызæн бæрнон кусæджы кæртæй æгæр хъæлдзæг уынæр куы хъуыса, уæд аив нæ уыдзæн, уæддæр сæ цин нæ урæдтой: зарыдысты, кафыдысты, худтысты, хъæрæй дзырдтой. Ардауæг Тамби йæхæдæг уыд, иуафон йæ уазджытæн загъта:

– Физонæг цæхæрæй цъыс-цъысгæнгæ куы нæ сисай, йæ сой цæппузыртæй куы нæ хауа, уæд уый физонæг нæу. – Æмæ кæрты дыууæ арты скодтой. Тæрс суг гуыппай сыгъд. Цæхæры урс стъæлфæнтæ фæйнардæм тахтысты, арты æвзæгтæ стъæлыджын цъæх арвы хъæбысмæ сæхи ивæзтой, чысыл ма-иу сæ хъуыд зæххæй сæхи атонынмæ.

Уазджытæ æртыты фæрстæм сдзыгуыр сты. Тамби дзы алкæмæн дæр, нæлгоймаг уа, сылгоймаг уа – уæхст радта:

– Хиконд физонæг, дам, адджындæр ваййы.

Уазджытæй чи артмæ æгæр хæстæг сбæдт, чи – æгæр дард, чи йæ физонæг æгæр басыгъта, чи йæ хомæй райста, уæддæр сæ адджынаг хордтой.

Иурастæг сæ чидæр загъта:

– Кæй физонæг хæрзаддæр рауад, уый хъуамæ сбæрæг кæнæм.

Æнæнхъæлæджы фæнд иууыл уазджыты зæрдæмæ дæр фæцыд, æмæ кæрæдзийы физонджытæ комдзаггай бахордтой. Заретæйы физонæджы ад ма ныр дæр Тамбийы æвзагыл æмбæлы. Цымæ Заретæ афынæй? Тамби йæ къайы сæры бын йæ армытæппæн бакодта. Нырма дæр ыл баузалын хъуыд. Йæ хъуыдыты адзæгъæл æмæ дзы айрох. Хъуамæ лæг ахæм сылгоймаджы уысмы бæрц дæр ма рох кæнид, фæлæ гъа.

– Заретæ, нæ куывд дæ зæрдæмæ фæцыд? Хорз ацыд, нæ?

– Хорз.

Тамби рабадæгау кодта, йæ къайы сæрыл йæхимæ схæцыд, йæ уырзтæ йын йæ рустæ æмæ йе ‘рфгуытыл ахаста. Заретæйы дзыккутæ йæ цонг æмæ базыл æркалдысты, се ‘хсызгон бандзæвд буар бæрæг бæлвырд æнкъары.

– Æвæццæгæн, мæнæй амондджындæр зæххыл нæма райгуырды, – Заретæ йæ цæстытæ бацъынд кодта. Ракаст. Тамбимæ æнæныкъулгæйæ кæсы. Уаты къуымы мынæг цъæх рухсмæ йæ хъоппæг сау цæстытæ худынц, хъазынц. Тамбийы сæхимæ æлвасынц.

– Æмæ хъуамæ мах амондджын уæм.

Цæуыннæ хъуамæ уой Тамби æмæ Заретæ амонджын? Адæ-
мæн сæ цард сæхицæй аразгæ у. Адæймаг уавæрты уацар у,
зæгъгæ, чи хъуыды кæны, уый æвдисы йе ‘нæбондзинад, уавæртæ
адæм сæхæдæг сæхицæн кæнынц.

Тамби йæхи уæлгоммæ ауагъта. Заретæйы цонг йæ риуыл
æрæнцæд. Нæ йæм кæсы, уæддæр æй уыны: урсбуар цонг. Æна-
хуыр æхсызгондзинад дзы кæлы, æмæ уæнгты хъары. Тамби
йыл йе ‘нгуылдзтæ ахаста. Йæ къай нырма стдæсаздзыд чызгæй
дæр рæсугъддæр, хæрзконддæр, фидауцджын æмæ зæрдæ-
мæдзæугæдæр у. Йæ ныхмæ йын æндæр сылгоймаджы ницы-
хуызы и æрæвæрæн. Хатгай Тамби йæхицæй фæфсæрмы ваййы:
йæ цæстытæ Заретæйæ атонын нал фæкомынц. Чысыл раздæр
абанайы сæхи куы надтой, уæддæр æм кæсынæй нал æфсæст.
Заретæ ныфсæрмы æмæ Тамбийы хъæбысы йæхи амбæхста,
йæ лæгъз буарыл къухтæ бырыдысты. Хъæрмуст дон сыл цых-
цырæй калд, йе ‘взист æртæхтæ фæйнæрдæм хаудысты, схъиуд-
той, чысыл стъалытæ фестæдысты. Дон сæ рæвдыдта, сæ фæллад
сын йемæ ласта, ног тых, ног ныфс сæ уагъта. Заретæ худт,
æрмæст хъæрæй нæ – сусæгæй, тынгдæр та йæ мид-зæрдæйы.
– Цы хорз у.

Хъæрæй куы худтаид, йæ хъæлæсы дзагæй куы дзырдтаид,
уæддæр йæ ныхас Бæппу æмæ Гыццайы уатмæ нæ байхъуыста-
ид, абанайы къултæ æмæ дуар – бæзджынарæзт, сармадзанæй
дзы куы фехсай, уæддæр йæ хъæр нæ райхъуысдзæн.

Бæппу та, цы, дам, кусын горæты. Тамби æмæ Заретæ аба-
найы цы цалдæр минуты арвыстой, уыдон сæхæдæг бирæйы аргъ
сты. Цымæ Бæппу æмæ Гыцца донæй искуы ахæм æхсызгондзи-
над райстой? Зын зæгъæн у. Сæрдыгон нартхоры æхсæнмæ тас
ахæсс æмæ ныгъуылдтытæгæнгæ тагъд-тагъд дæ буар доны
хъæстæ фæкæн. Зымæгон талынг уаты тасы слæуу æмæ хъæдын
къусæй дæхиуыл дон хуыпгай уадз.

Тамби хъæуы царын нал базонид. Кæд Бæппу æмæ Гыццайы
амонд уа, уæд сæ къуым ныууадздысты æмæ сæ царды фæстаг
бонтæ горæты æхсызгон æмæ æнæмæтæй арвитдысты.

Заретæйы цонг базмæлыд. Тамбийы риу сæрфы:

– Баулæф, ныр æнафон у. – Рабадт æмæ йæ лæгмæ кæсы, йæ
цæнгтæ йыл æрбатыхта, йæхи йæм нывæста. Тамбийы къухтæ
сылгоймаджы дæллагъхуыр зылынц, тыхсынц ыл. Йæ тых иууылдæр
уыдоны хай бацис. Нæ сæ уромы, фæлæ сæ куы уромид, уæддæр

æм уыдоны фаг хъару нæ разынид. Йæ улæфт къуыхцы кæны, уæлдæф ын нал фаг кæны. Ау, уаты афтæ æнуд æмæ тæвд у? Йæ былтæ Заретæйы былтыл андзæвыдысты. Æрвæмдых монцтæ йæ сæ уæлныхты фæхæссынц. Нæ! Нæ! Йæ монцты уацары нæ бахаудзæн. Тамби йæ зæрдæйы рохтыл хæцын кæддæриддæр зыдта æмæ зоны. Йæ цæнгтæ æрлæмæгъ сты, йæ фæрстæм æрхаудтой, сызмæлын дæр сæ нал бауадздзæн, йæ сæр иуварс азылдта. Ныртæккæ... Йæ гаччы сбаддзæн. Йæ зæрдæйы сонт гуыппгуыпп æм хъуысы. Æрсабыр у, æрсабыр у.

Заретæ хъуамæ мацы бафиппайдтаид. Кæугæ... кæугæ кæны, æнхæлдæн...

– Заретæ.

Йæ хæккæрцц хъуысы. Ставд урс æртæхтæ йæ ‘хгæд цæстытæй уайынц, æмæ йæ рустыл æрфæд кодтой. Йæ цæсгом йæ армытæпæнтæй амбæрзта.

– Заретæ, цы ‘рцыд? Заретæ!

– Ницы. Чысыл мæ мæхи бар бауадз.

Йæ хъæлæс ризы, къæзы, йæ ныхас – æнæбары.

– Нæ дæ уадзын дæхи бар. Цы кодтай? Цы ‘рцыд? – Тамби йæ къайы йæхимæ разылдта, йæ цæссыгтæ йын сæрфы. Уый йæхи мæсты тыд акодта. Тамби йæ фыццаг хатт уыны ахæм сонтæй. Цыдæр æрцыд.

Заретæ куырмæджы цæуæгау къуырттытæ æмæ цудтытæгæнгæ диванмæ фæцæуы. Кæд ыл йæ нозт æртæфст. Æмæ цы банызта? Йæ агуывзæйы цы коньяк уыд, уый æрдæгмæ дæр нæ ныххæццæ, йæ был-иу дзы ацахуырста. Нозтæй, калм битгынайæ куыд тæрса, афтæ тæрсы. Æрмæст ын ирон бæгæнныйæ бафсис нæй.

Схуыссыд. Диванæмбæрзæнай йæхи æрбатыхта. Йæ хæккæуырцц хъуысы. Цы йыл æрбамбæлд? Абон цыдæр æнахуыр бон у. Уый дын Бæппу æмæ Бимболат, куысты æнæнхъæлæджы уыцы къуыхцы, ныр та Заретæ. Исты гуырымыхъхъ ныхас ын загъта? Ницы. Уæдæ цы ‘рцыд?

Сылгоймаг сыстад. Диваныл йæхицæн уат кæны. Хицæнæй? Уымæн уæвæн нæй.

– Заретæ. – Нæ йæм хъусы. Цард цард у, цин кæм уа, уым мастæн дæр æнæ уæвгæ нæй, амонд æмæ æнамонд фæрсæй-фæрстæм цæуынц, фæлæ ацы изæр... зæрдæйæн æгæр карз цæф у. Заретæ Тамбийы цурай никад ма сыстад. Иу баз сын æгæр стыр уыди, ныр...

– Цы ‘рцыд? Йарæ-би, мæ сæр ницы ахсы.

– Тамби, æгæр зонджын дæ. – Заретайы кæуын хъалæс хъæццулы бынæй хъуысы. Кæуы? Æмæ кæуæд! Æрсабыр уыдзæн. Тамбийы зæрдæ былалгъ цæссыгтæ нæ агайынц, йæ зæрдæмæ ницы хæссы.

– Цæрæнбонты сывæллонмæ бæллын æмæ... – Заретайы хъалæс кæуындзæг ахгæдта, йæ ныхас æрдæгыл фескъуыд, йæ кæуын хъæрæй райхъуыст.

– Ха-ха-ха! Æз та зæгъын, цы кæныс? Дзæгъæлы мæ хоныс зонджын.

– Цæуыл худыс?

Цы тызмæг хъалæс ын и.

Тамби рабадт. Æцæгдæр, йæ бинойнаджы уавæр хорз куы æмбары, уæд цæуыл худы? Хи сывæллоны ад бавзарынмæ цы сылгоймаг нæ бæллы, уый сылгоймаг дæр нæу. Заретайы та хуыцау фыццаджы-фыццагдæр сфæлдыста сылгоймагæй æмæ, сылгоймаг стыр дамгъæйæ, ай-гъай дæр, бæллы йæхи сывæллоны фенынмæ. Æмæ йæ фендзæн, рæвдаудзæн æй.

– Нырма нын сывæллон цæуылнæ рантыст, уый хорз куы зонныс, уæд дæхи афтæ цæмæн æфхæрыс?

– Æгæр хорз дæр ма йæ зонын. – Йæ кæуын нæ уромы.

Сылгоймагтæ... диссаг сты, сæ зæрдæтæ дондæппæлтты хуызæн – æнцон агайæн. Нырма дзы иу ныхас дæр никæд схауд, фæлæ ацы изæр... Æвæццæгæн, коньякай цы цалдæр æртахи ацыд йæ хъуыры, уыдон ын йæ хъуыды фæуæлæнгайдæр кодтой.

Тамби сыстад. Заретайы цурмæ бацыд. Уый къулырдæм азылд, стымбыл, йæ буар ризы.

– Дæ хорзæхæй, хæстæг мæм ма æрбацу.

Лæг уæддæр усы фарсмæ йæхи æруагъта, хъæццулæй йæхи æрæмбæрзта.

– Курын дæ, ма мыл бандзæв. Хъусыс мæ?

Æгæр дæр ма йæ хъусы. Цыма йын Тамби æцæгæлон у, афтæ йæхи къулмæ тынгдæр нылвæста. Тамби йæ йæхимæ цæхгæр фæзылдта, æрбахъæбыс æй кодта. Заретайы уæнгтæ гæртт-гæртт кæнынц. Ау! Йæ бандзæвд ын афтæ æнæуынон у! Минутмæ йе знаг фестад!

– Куы йæ зоныс, алцыдæр фадæттæй аразгæ у, æмæ раздæр нæ фадæттæ къуындæг уыдысты.

– Дæ алы акъахдзæф дæр дын барст, дæ алы ныхас дæр

раздәр баууил. Уә равдысттән сценаритә куыд ныффыссут, нә цард дәр афтә сценаритәм гәсгә аразыс, әрмәст ма йә гәххәттыл куы фыссис әмә... Кәд мын аба кәндзынә, уый дәр дын, әвәцәгән, раздәр хуыдыгонд вәййи.

– Дә зәгъинәгтә иууылдәр скалдтай?

– О! О-о! – Заретә Тамбимә фәзылд, йә цәстытә мәстәй әрттивынц.

Тамби дәр, Бимболаты хуызән, йә мастыл хәцын зоны, әндәр йә бинойнаджы дагытъайлаг бакәнид. Фәлә нә, әцәгдәр, йә алы кьахдзәф дәр ын барст у. Әмә цы? Уәдә хуамә сонт гәшпытә әмә схьиудтытә кәна? Куырмәджы цәуәгау цәуа? Әмә цыфдзасты куы ныххауа кәнә йә кьах куы бакьуыра, уәд та? Хорз уыздән? Нә рәстәг рәдыд нә бары. Әмә хуамә Тамби зонгә-зонын рәдыд цәмән әруадза? Заретә уый бынаты куы бадид, уәд әм әндәр хуыдытә уайд, уәд әндәр әвзагәй дзурид. Сывәллон сын кәй нәма рантыст, уымәй фәрәдыдысты? Нә! Сывәллон сын куы уыдаид, уәд абон Заретә наукаеты кандидат нә уайд. Әниу әй йәхәдәг нә зоны? Тынг хорз. Дә кьәхтыл уал сләуу, царды дә бынат ссар, стәй, табуафси. Уәд дә кәстәртән дәр әнцондәр уыздән. Фыд әмә мад... уыдон сә кәстәртән цырагъдартә сты. Тамби астауккаг скьола каст куы фәци, уәд уыцы аз институтмә цәуылнә бахауд? Йе ‘мкьласонтәй студенттә чи ссис, уыдонәй әвзәрдәр ахуыр кодта? Бәгуыдәр нә. Уыдонән сә ныййарджытә сә кьахцәуәнтә фәрогдәр кодтой. Нә, Тамби афтә нә зәгъы, әмә дә кәстәры искәйы дәлбазыр бакән. Хуыцау уымәй бахизәд, фәлә йын бацамон. Фәндәгтә бирә, хуамә дзы иуыл ацәуа, әмә йын уый равзарынмә феххуыс кән. Тамби та йә гәххәттытә цавәр институтмә баләвәрдта, уымәй йә мад әмә фыдәй фәрсгә дәр ничи бакодта. «Кәдәм дә фәнды, уырдаем сә ратт. Дәхәдәг хуыздәр зоныс. Ныр ләг дә». – Уый дын Бәппу әмә Гыщцайы дзуапп. Стдәсаздыд хъәууон ләппу царды вазыгджын фарстатән ницыма зыдта. Цард... Тамбийы кәстәр йә фыды хәдзарәй әфсәрмы нә кәндзән, ныгъуылдтытәгәнгә-иу кьәсәрты сәрты не ‘рбахиздзән. Әмә Заретә уый хорз зоны, ныхас-иу сәм рауад, фәлә цәмәндәр ныр... Уыцы коньячы цалдәр әртахы йә кьәссавалдәхт фәкодтой, стәй сылгоймаг, цыфәнды куы уа, уәддәр сылгоймаг у – мад суәвыны әнкъарәнтә йыл фәуәла-хиз сты, әмә йә Тамби әмбары, фыд-зәрдә йәм нә кәны.

– Заретæ, афынæй дæ?

Фынаæ нæма у, фæлæ ницы дзуры, йæ мæстджын улафт хъуысы. Йæхи куы æрæмбара, куы ахъуыды кæна, уæд йæ джиппы сбаддзæн: йæ сонт миты тыххæй йæхи æфхæрдзæн. Æнхæлдæн, шампайнаг иу агуывзæ банызта? Банызта. Æмæ сылгоймаджы цастæ хъæуы? Ноджы æнæахуыр æмæ... Тамби иу сидт дæр нæ ауагъта, фæлæ йæ сæрызонд нæ банызта. Уымæн нæ ацыд йæ зæрдæйы фæдыл, уымæн æрхæцыд йæ монцты рохтыл. Дыууæ нозтджын адæймаджы. Цы хъуамæ уыдаид сæ гуырдз? Тамби медицинон институт нæ фæци, сæрмагонд энциклопедиты нæ каст, фæлæ йæм цы литературæ æрбахауы, уымæй, стæй адæммæ дæр кæсы æмæ зоны: дыууæ нозтджын адæймагæй кæд æдзух нæ, уæддæр арæх рантысы цыдæр кæлмхæрд æмæ уæдæгонд сывæллон. Æмæ хъуамæ зонгæ-зонын фидæны адæймаджы æмæ сæхи дæр цæмæн æнамонд кæной? Уый фыдракæнд уайд. Бамбарын ын кæнид æмæ... нæ хъæуы: йæ тыхст улафт фæсабыр, æвæццагæн ыл хуыссæг фæхæцыд, æмæ кæд афынæй уайд.

Тамби йæ къайы цураæй æнæуынæраæй сыстад æмæ йæ къахфындзтыл хъуызæгау йæ сынтæгмæ бацыд: диваныл дыууæ адæймагæн хуыссынмæ æгæр къуындæг у. Стæй йæ сынтæджы сахуыр æмæ... диваныл нæ бафынæй уыдзæн. Заретæ дæр æдыхстæй баулæфдзæн.

Йæхи æрæмбæрзта. Урсцъар пакъуы базы йæ сæр аныгъуылд. Ныртаккæ афынæй уыдзæн.

XI

Боныцъæхтыл дыдзы рухс уæрæх рудзгуытæй зыны. Арвгæрон фæирд. Уырымæг рабадт. Раджы ма у, фæлæ йæ хуыссæг нал ахсы. Йæ дарæс скодта æмæ сабыр къахдзæфтæй фæцæуы, мыййаг, æфсины куы райхъал кæна, чынды æмæ лæппу дæр, ай-гъай, нырма фынаæй уыдзысты.

– Нæ лæг, искæдæм хъуызыс?

Уæууа, æфсин райхъал. Уырымæг та уый тыххæй йæ ком айвазын дæр нæ уæндыд.

– Афынæй уал кæн, нырма раджы у.

– Иу бон мæ горæтаг цардæй царын куы бауагътаис æмæ – ницы.

– Æмæ ацæр, ацæр – сихормæ дæр ма сист, флæ дæ хъæууон уды туг та цы фæуыдзæн? Горæтæгты дадзинты æндæр туг цæуы.

– Цыхуызæн цымæ?

– Æз дæр æм арвы айдæнæй нæ кастæн.

– Охх, нæ лæг, ды та мын мæ алы ныхас дæр æцæгмæ æмбарыс. Æз дæр раджы райхъал дæн, фæлæ ма, зæгъын, кæд фынаёй дæ, æмæ æнцæд хуыссыдтæн. Афонмæ нæ мæргътæ æмæ нæ фос цы ми кæнынц, нæ зонын.

– Не ‘рцыдмæ сæ цæстытæ ныуурс уыдаиккой, æзфæраздæронæй нæ размæ тæхдзысты. – Зæронд лæг бахудт. – Æниу сæ Бæппуйы лæппу æвæгæсæгæй нæ ныуадздзæн.

Уырымæг йæ фæстæ уаты дуар бахгæдта. Лæппу æмæ чынды уæддæр куы нæ райхъал кæнид: йæ къахфындзтыл фæцæуы. Кæртмæ рахызт. Йæ риуыздзаг сæууон сатæг уæлдæф сулæфыд. Горæты уæлдæф нал бæззы, зæгъгæ, адæм дзæгъæлы цъиахцъиах кæнынц, хуыцауыстæн, сойы хуызæн уæнгты хъары.

Раджы фестагмæ, дам, фарн кæсы. Уырымæг къранты донæй йæ цæсгомыл скалдта, йæ дзыппæй чырынтæ дынджыр къухмæрзæн систа æмæ йæ цæсгом асарфта. Ныр сæхимæ цæуынмæ цæттæ у, бæргæ. Йæ фырты куывд хорз уыди. Бирæ уызджытæ, æвзæрст адæм. Лæг хъуамæ адæмимæ цæрын зона, иунæг æлгыст у. Уырымæг... зæрондмæ, дам, йæ сывæллоны зонд æрцæуы, фæлæ йæхиуыл йæ зæрдæ нæма худы, чысылдæр фæхудт, зæгъгæ, адæмы æхсæнмæ нал рацæудзæн, ныхасы нал æрлæудзæн, йæ хъæлæс ын ничиуал фехъусдзæн. Уырымæгæн нырма йæ зонд йæ бынаты ис, æмæ йæм афтæ кæсы: цыма йæ фырты хорз не ‘мбары, цыма дзы йæ фырт цыдæр æмбæхсы, цыма æцæгæлæттæ сты. Цæмæй сæ ныхас кæрæдзиуыл бада, ууыл сæ иу дæр æмæ иннæ дæр, бæргæ, архайы. Уырымæг афтæ хъуыды кæны, фæлæ кæс æмæ куы сæ иу ферхæцы, куы сæ иннæ. Кæрæдзийæн, Уырымæг дзæбæх кæй нæ ахсы, ахæм цыдæр хъуыддæгтæ æнæбары барынц. Лæппу горæты кæй цæры, уый сæ кæрæдзийæ афтæ хицæн кæнид, æмæ... Фыд æмæ фырт кæрæдзийы зæрдæйæ-зæрдæмæ цæуылнæ зонынц? Кæрæдзимæ сгарджыты хуызæн къахфындзтыл хъуамæ цæмæн цæуынц? Æви хæсты быдыры сты. Цард, дам, тох у, фæзæгъынц. Æмæ адæймаг адæймаджы куы зонид, уæд дзы уыцы тохы сæр ницæмæнуал хъæуид. Уырымæг дæлæ йæ сыхаг Бæппуйы лæппуйы хорз æмбары, йæ дзыхæй дзырд нæма схауы, афтæ йын йæ хъуыды базоны. Йæхи фырты дæр афтæ куы зонид, уæд... Адæм кæрæдзи куы æмбариккой, уæд хорз уайд. Мæнæ сæхимæ куы ныццæуа,

уæд алцæуыл дæр бæлвырд ахъуыды кæндзæн, лæппуйæ йе ‘хсæн фæндаг кæм фæсæджил, кæм аскъуыд, кæм ныссуйтæ, уый ссардзæн. Йæ фырты хъуыддæгтæ лыстæг сасирæй балуардзæн, æмæ уæд бæрæг уыдзæн.

Зæронд лæг йæ лулæйы тамако ныннадта. Фæздæг æхсызгонæй сулæфыд. Йæ цæстытæ арвы тыгъдадыл ахаста: арв æнæкъæм, сыгъдæг. Ахæм бон дзæгъæлы фесæфынæн æвгъау у. Хъæдындзтæ къахынæн æвæджиауы рæстæг. Бонивайæнтыл иурæстæг, цыма Уырымæг сæхимæ фестад, афтæ йæм фæкаст: сæ цæваг уасæджы хъæлæсы хуызæн æм кæцæйдæр æрбайхъуыст, стæй иу нæ, фæлæ дыууæ, æртæ хатты æмæ иуцасдæр, кæм и, уый нал хатыд, стæй йæхи æрæмбæрста – горæты и.

Сæхимæ афонмæ сæ мæргътæ рауагътаид. Сæ уасæг йæ базыртæ ныппака кæнид æмæ афтæмæй кæрчыты рæзты дыууæрдæм сирид, цыма бæсты бикъ комы дæгъæл у. Цыдæр æнахуыр ныфсджын æмæ сæрыстыр вæййы, Уырымæг æм кæсынай нал фæфсæды. Ехх, адæм дæр афтæ ныфсджын æмæ сæрыстыр куы уаиккой.

Æфсин дæр сыстад.

– Чысыл уал багæдзæ кодтаис.

– Æз дæр ма цы джиуон. Цымæ автобустæ хъæумæ кæд фæцæуыныц?

– Лæппу сæ зондзæн. – Уырымæджы цæстытæ сарайы «Волгæ»-йыл æрæнцадысты: кæд лæппуйæн рæстæг уа, уæд сæ йæхæдæг ныддавдзæн. Уымæн дæр сыстын афон у, бæргæ. Афонмæ... Кæд Бæппуйы лæппу хъугæн сайæн исты авæрдта, уæд хорз. Æмæ йын авæрдтаид. Сахуыр, æмæ йын цалынмæ сайæн авæрай, уæдмæ сидзæр сывæллоны хуызæн вæййы: æнкъард, йæ цæстытæй тыххæй фæкæсы. Уырымæджы фæстæ скæуынавонгæй фæзилы. Сайæн ын авæрдтай, уæд хъоппæг морæ цæстытæ уæрæх байгом вæййыныц, хур сæ ракасы. Хуыцауыстæн, адæймаджы хуызæн æмбаргæ у.

Зæронд лæджы цæстытæ кæртыл æрзылдысты: ам дæр маргъ дарæн и. Сарайы кæрон сын кæркдон скæн. Кæрт – парахат, лæджирттæг уыдиснай бæрзонддæр, æмæ маргъы та хуыздæр цы хъæуы. Кæрты цæрағой куы змæла, уæд уый цæсты рухс у. Охх, охх, йæ зæнг бандзыг. Уырымæг хъæрзгæ сыстад. Æмæ, дам, ам цæр. Мæнæ дзы иу суткæ дæр нæма и, æмæ йæ уæнгтæ сисын нал фæразы. Зæронд адæймаг горæты къодах у, уæлхъæдæй мард. Адæймаг хæдзары хъуыддæгтæ нæ кæны, цыдæртæ нæ

архайы, йæ зæрдæ цæмæдæр не ‘хсайы, зæгъгæ, уæд йæ цард фæци. Æмæ ам Уырызмæджы зæрдæ цæмæ хъуамæ æхсайа? Цы архайа? Ницы. Æмæ ма йæ царын фæнды. Сæхимæ удæгас у, кусæг лæг. Тагъддæр цæуын хъæуы.

Лæппу æмæ чындз дæр сыстадысты.

Лæппу кæртмæ рахызт. Нæ Уырызмæгмæ кæсы, нæ йæ мадмæ, йæхи фæрсæгау зæгъы.

– Куыд раджы фестадыстут?

– Ныр æмбисбон куы у, – фæразæй æфсин. – Цæуынмæ нæ хъус дарæм æмæ...

– Сæумæцъыккæй? Æмæ уæ ацафон ацаугæ чи фена, уый цы зæгъдзæн? Сыхæгтæ цы ахъуыды кæндзысты:

– Æвзæрæй ницы, Ахуырбегæй худинаг у – йæ куыстæй фæкъуылымпы уызæн.

– Бæппу, уæ ацыд аив нæ уызæн.

– Ничи ницы зæгъдзæн, ма тæрс. Сцæуынхъус стæм, æмæ нæ мауал уромут.

Лæппу æмæ чындзæн сæ ацыд хъыг уызæн, фæлæ Уырызмæг сындзытыл лæууæгау лæууы. Йæ фырты хæдзары куыддæр æцæгæлоны хуызæн у, цыдæр ын дзы нæ фаг кæны æмæ... Нæ, нæ! Цæуын хъæуы. Иу суткæ дæр ам нæма фæци, æмæ йæ уæнгтæ куыддæр æркалдысты, фылдæр ма дзы куы афæстиат уа, уæд ласинаг фæуызæн.

– Ахуырбег хæдзары фæкæсынхъуагæй нæ ныуадздзæн. – Лæппу сагъæсхуызæй кæдæмдæр кæсы.

– Уый афтæ у, фæлæ ацы изæр минæвæрттæ æрвиты æмæ...

– Æндæр исчитæ ацауæнт.

– Дзырд ын загътон, æмæ йæ нæ фæсайдзынæн.

– Уæдæ уæ куыд фæнды, афтæ.

– Лæппу, мæсты ма кæн.

Чындз кæртмæ рацыд. Мæгуыр. Йæ фæллад нæма ссыд, йæ цæстытæ уыцы æнкъардæй кæсынц. Куы баулафа, уæд та йæ гаччы сбаддзæн! Хъæлдзæг мидбылхудт йæ цæстмоæй нæ цух кæндзæн, йæ фезмæлд – цæрдæг, йæ цæнгтæ ауыгъдау йæ уæхсчытыл не ‘рзæбултæ уыздысты, дзедзыройгæнгæ нæ лæудзæн. Лæппу йæм разылд:

– Хисæрфæн радав, æз дæр ацы хатт мæхи къранты донæй æхсын.

Чындз хисæрфæн рахаста. Къранты цур æй ауындзæныл бап-

пәрста әмә фәфәстәмә. Әгәр әнкъард у, Уырымәг әй йәхимә афтә ныхъхъусгә никәд ма фәдта. Цы кәны? Ләппумә йе ‘ргом здахгә дәр нә ракодта. Йә чемы ис, зәгъгә, – аивәй йәм уәддәр бакастаид, цыфәнды фәлладәй дәр әнә бахудгә нә фәуыдаид. Абон ләппу дәр әмә чындз дәр цыдәр әнахуыр уавәры сты: әнәныфс, әнәбон, цыдәр кәнынц.

Әфсины зәрдә чындзмә фехсайдта әмә йә фәстә ацыд.

Уырымәг ныссуйтә. Хъуамә әфсинимә сә фырты хәдзармә фарн әмә амонд әрбахастаиккой, уыдон та сын, әнхәлдән, сә адджын цард сызмәстой. Әмә цы бакодтой әвзәрәй, цы загътой әнәуаг ныхасәй? Әнәнхәләджды сә мыды къәм цәмән бахауд? Кәд, мыййаг, ләппу Уырымәгмә Бимболаты тыххәй фәхәрам? Әмә йәм кәд уый тыххәй фәхәрам, уәд әм фәхәрам уәд. Әмә чындз та цы кодта?

Зәронд ләг хәдзармә фәцәуы. Уый та цы хабар у? Фәләу-уыд. Къәлидоры сагъдауәй баззад: чындз йә сәр әфсины уәхскыл сәвардта әмә йә сусәг хәкъуырцц цәуы, йә уәхсчытә стьәлфынц. Кәуы. Цыма гыццыл чызг у, афтә йын әфсин йә дзыккутыл йә уырзтә хәссы, сабыр әй кәны.

Цыдәр әрцыд, цыдәр әрцыд ацы хәдзары, фәлә цы? Цы хабар у?

Әвәццәгән, чындз Уырымәджды бафиппайдта әмә згъорәгау уатмә бацыд. Цыдәр стыр маст ын йә зәрдә әвдәрзы.

Бинонты хистәр фезмәлыд. Йә зәнгты та цыдәр уәз ныццәнд, тыххәй сә исы. Сә уатмә бацыд. Әфсин йә фәстә бахызт. Сабыр уаты мадзурайә ләууынц. Әгуыппәг сабыр зәрдәйы сагъәстыл әфтауы. Зәронд ләг ныуулафыд, йә сәр банкъуыста:

– Цы хабар у?

– Нә зонын. Ницы дзуры.

– Ләппу дәр тарәрфыг, әнкъард, әнәбары дзы иугай дзырдтә схауы.

Уырымәг, ләппуйә йе ‘хсән цы әрцыд, уый куыддәр әмба-ры, мигъфәлмәй зынагау әм зыны, әрмәст әй зәгъын нә фәразы. Фәстәдәр хъуыддаг базондзән, раргом әй кәндзән, фәлә ләппу әмә чындзы әхсән цы әрцыд, уымән йә сәр ницы ахсы. Чындз чысыл ницәйы тыххәй йә цәссыгтә не ‘руадздзән, мыййаг, ләппуимә сә цард куы фехәла. Хуыцау сә уымәй бахизәд. Нә, сә цард халын сын нә бауадздзысты.

– Цәй, цәуәм.

– Цом.

Зәронд ләг әмә зәронд ус кәртмә рацыдысты. Тамби сә цуры әрләууыд.

– Исты акомдзаг кодтаиккат.

– Нырма раджы у.

– Йарәби, изәрмә уәд та куы бафәстиат уыдаиккат.

– Ахуырбег нәм әнхәлмә кәсдзән.

Иугәр Уырымәгмә Бәппуйы ләппу йә сәр әрбакъул кодта, уәд дзы йәхи нә аласдзән. Йә цәсгом фәрухс: нырма кәмәндәрти ныфс у, цәджындз. Кәсәд ма-иу, кәддәра Ахуырбегән йә хуыдадаг нә саразид, тагъд йә кәрти гуыпп чын-дзәхсәв нә уаид.

ХП

Тамби машинә скусын кодта. Абоны хуызән әнәбары фәстаг рәстәг йә хуыссәнәй никәд сыстад, уатәй йәм ракәсын нә цыд, фәлә гәнән нәй. Бәппу әмә Гыццайы автобусты станцәмә ныххәццә хәуы. Кәд дзы автобус уа, уәд хорз, науәд... Йә нозт нәма ссыд, стәй уыцы мәстытә... Маст та карз низәй әвзәрдәр у, әмә Тамби фәхты хосты хуызән уымән у. Фәндагыл исты фыдбылыз куы сараза, уымәй тәссаг у. Стәй йә фәстәмә тагъд әрбаздәхын хәуы – уазджытә ма йәм әрбацәудзән, әмә йә хууамә әдзәттәйә ма әрбайяфой. Цәй, станцәмә куы ныххәццә уа, уәд бәрәг уыдзән. Автобус цәуәг куы нә уа, уәд сә йәхәдәг ныддавдзән. Ләг зындзинәдтән райгуыр, цард бәрәгбон нәу.

– Сбадут.

Фыд әмә мад фәстаг бадәны фәрсәй-фәрстәм сбадтысты. Заретә сә фәстә әнкъардәй кәсы.

Машинә кәртәй ратылд, фәзылд. Уәрәх, ләгъз фәндагмә йә ных сарәзта. Уырымәг йә худ систа:

– Гъа, Уастырджи, фәндараст нә фәкән.

Мад йәхиуыл дзуәрттә бафтыдта.

– Ләгтыдзуар, де уазәг нә бакән.

Тамби йә риуыдзаг ныуулафыд.

МÆ ХИВАСТ ЗÆРДÆ

МЕ ‘РДХОРДМÆ

Зилæнтæ куыд сисы цæндыл
 Дурагур йæ тыхстæй чидæр,
 Уыйау не ссарын мæ сæнтты
 Æз фæндиаг хъуыды иу дæр.

У мæ ныфс уæддæр æгæрон,
 Зæрдæйæ нæ кæны хицæн, –
 Хъуамæ ахæм фыст ныккæнон,
 Æмæ йæ куыд хæссой дисæн,

Ахæм фарнæй дзаг ныхæстæ
 Бантыса мæнæн ыссарын,
 ‘Мæ куыд сисой-иу æдæрсгæ
 Дзыллæтæ мæ зарæг зарын.

Нæй мын сразы уæвæн састыл,
 Стæй куыд ферхæца мæ хъару?!.
 Ир, рæстдзинад æмæ уарзтыл
 Кæд фæстаг ныхас мæ бар у?!.
 Лæг фылдæр амонд цы мыса
 Ифтонг де ‘рмдзæфæй, дæ уагæй,
 Иугæр зарæджы куы хъуыса
 Дард дæхи хъæлæс зæллангæй.

Дзыллæтæ мæ зоной хъуамæ
 Мæн мæхи хæдхуыз фæндагæй,
 Афæлдæхдзæн риуы намæ
 Монц, фыссыны монц бындзарæй.

Уæдæ мæн кæуылдæр ма бар,
 Искæй фæзмын нæй мæ зæрды,
 ‘Нгæстæй, ды дæ зæрдыл бадар,
 Мæн Къостайæ дæр нæ фæнды.

ТУАЛГОМ

Æмдзæхгæр рындзтæм, сатæг хъæдты тарфмæ
 Æрвиты хур сæумæрайсом салам.
 Нæй арæн арвæй зæххы астæу ам,
 Цъæх айнаг хæхтыл сæфтдзынæ уæларвмæ.

Кæрдæгхæст рæгътæм цингæнгæ ысхизын,
 Дæлиау коммæ ауадзын мæхи,
 Дзæнæтон уддзæф æрдзы хай фæци,
 Йæ узæлдтытæй дидинсыфау ризын.

Æгас цæут, сырх уардихъуыр къуылдымтæ,
 Уæ хъæбысы ныттухут та мæ, цæй!
 Ныхъуырын æз уæ рог уæлдæф зыдæй,
 Ыскъæфы мæм æй удыхосæн дымгæ.

Лæджы зæрдæ уыраугæ мыртæ мысы,
 Йæ тыхст, йæ зынтæй фервæзы мæ риу.
 Нæ дæн, мыййаг, цъæх-нæуу уæлвæзтыл иу,
 Кæцæйдæр мæм Къостайы «‘Фсати» хъуысы.

Йæ былдыхъхъ зардæй фенцад фæзы уæрцц,
 Сæ хъæлæс бамыр иннæ мæргътæн хъæды,
 Ныссабыр бæстæ, бамынæг ис æрдз:
 Æмбисонд зæлтæм хъусын сæ æрфæндыд.

Куыстмондаг къухтæн у домбай сæ риуыгъд,
 Уæлвонг мырты æййафынмæ тырнынц,
 Фæллоу та бацыд зарæгимæ зиуы, –
 Æхситтæй сын цыргъ цæвджытæ хъырнынц.

Бæрзонд къæдзæхтæм, сатæг хъæдты тарфмæ
 Сæумæ æрвиты хуры тын салам.
 Цъæх арвæй нæй фæхицæн зæххæн ам,
 Æгомьг хæхтыл схиздзынæ уæларвмæ.

ДЫУУÆ ÆМНЫХ ХЪУЫДЫЙЫ

Кæд ме ‘мбæлтæн хъыг уыд мæ зарæг,
Уæд, зон, нæ фæрæстмæ мæ фыст,
Кæд ме знæгтæн хъыг у мæ зарæг,
Уæд уый уæлахиз у, æнтыст!

ДЖОКОНДÆ

Цыма цæмæ ысцыбæл ысты адæм?..
Гуылвæндтæ кодтой, змæлыди Мæскуы.
Уæрæх уынджы уæгъд ран нæ баззад ахæм,
Кæдæм æрхаудаид фæткъуы.

Цы диссаг уа – зæххон лæджы фæлдыст,
Лæг дары бар æмбисонды фæлгонцмæ?
Æви уæлæрвтæй адæммæ æрхызт,
Æрлæууыд се ‘хсæн цардæгас Джокондæ¹.

Æппæрстой уымæ дзыллæтæ сæхи,
Сыгъдысты удтæ чызджы цæстæнгасæй, –
Нæ уыди ныв, фæлæ, цыма, йæхи
Æз федтон Моннæ Лизæйæн æгасæй.

Нымд дзыллæ йæм Зæд фенæгау нымдзаст,
Йæ размæ йын сырх дидинджытæ калдтой,
Сæрыстыр æхсин мидбылхудгæ каст,
Сæ къухтыл æй йæ хъарагъултæ хастой.

Цæуыл уыди йæ кæлæнгæнæг худт? –
Нæма йæ зоны абоны онг ничи.
Хуымæтæджы кæттаджы мидæг уд,
Уд бавæрдта йæ фæлдисæг да Винчи.

¹ 1959 азы Японæй Францмæ фæндагыл Леонардо да Винчийы æмбисонды ныв «Джокондæ» равдыстой Мæскуыйы царджытæн дар. Æмдзæвгæйы автор уыцы бон уыди столицæйы æмæ «Джокондæ»-йы федта йæхи цæстæй.

ЗÆРДÆ

Цæмæндæр-иу мæм афтæ каст æвзонгæй:
 Зæронд адæймаг райгуыры зæрондæй,
 Лæппу дæр никуы аивдзæн йæ конд.
 Цæмæндæр-иу мæм касти сонтæй афтæ,
 Цыма мæм царды не ‘рхаудзæн уынаффæ,
 Уыдзæн æдзух мæ уæллаг фарс зæронд.

Мæ хистæрты фæдыл æдзух цæудзынæн,
 Цырагъау сын уырдыгыстæг лæудзынæн,
 Йе цины фынгыл баддзынæн дæлдæр.
 Фыдæлты фарн – йæ кадæн нæй фæцудæн,
 Æз хистæртæн лæггадгæнæг, сæ хур дæн, –
 Мæ хуызæн сын кæм разындзæн кæстæр?!

Фæлæ мæ афон дард балцы æрвыста,
 Мæ уд ын хъалон ме ‘взонгæй фæфыста, –
 Æрсаста мæ, æрәнцад мыл йæ уæз.
 Мæ къуыдыр мын ныххæррæгъ кодтой азтæ,
 Рæуæг-рæуæг æз нал ракафын хъазты, –
 Кæстæриуæг кæнынц мæхицæн, кæс!

Æрхуым æлхынцътæй ирд тæрных фæхъæстæ,
 Мæ хæтæнты æз нал цæуын æдæрсгæ.
 Мæ кæстæртæм æвæндонæй дæттын
 Ирон бадты уырдыглæууæджы бартæ.
 Мæ хиваст зæрдæ, бастъæлай, цы хъал дæ,
 Куыnnæ ивыс, куыnnæ ивыс æппын?!

Бындзарæй нæ куы рафæлдахы рæстæг,
 Æравæрæм æвæндонæй нæ гæрзтæ, –
 Дæуыл нæ цæуы ницæмæй йæ бон.
 Æгæнон дæ, дæ кæнонтæ нæ уадзыс,
 Фыццагау, мæ хур, судзгæ уарзтæй уарзыс,
 Æмæ йын нæй адзалмæ дæр кæрон.

ÆРТАХ

Сынагæй хæцгæ знæт уылæнты тохæй
 Æддæуæз сурмæ иу æртах фæтахти.
 «Цы фæуыдзæн æнæ мæн денджыз, оххай! –
 Зæрдæдзургæйæ змисы бын фæтар и.

ХУР ÆМÆ ЗÆРОНЦ ЛÆГ

– О уæлæ Хур, дæ зынг-цæхæртæ
 Фыццагау нал тавынц мæ уæнгтæ.
 Æви мын раздæры Хур нал дæ,
 Мыййаг, æруазал и дæ зæрдæ?..

– Æртайынц мит-зæйтæ мæ артмæ,
 Фыццагау фарнхæссæг дæн цардмæ.
 Æз Хур дæн, уыцы Хур, мæ лымæн,
 Фæлæ ды уыцы лæппу нал дæ.

ИХЗÆЙ

Æфсæры хуры цæстыл сау мигъ,
 Фæссихор, боныхъæд фæсаст.
 Ныннæрыд арв, æмæ къуыбар их
 Æркалд къæвдаимæ æваст.

Æрвæрттывд, сонт къæр-къæр, гæрахтæ,
 Цыма фæфыдæх зæхмæ арв.
 Æмбæхсынц аууон рæтты мæргътæ,
 Ныббырыд сырд йæ хуынчъы арф.

Фæхауынц нартхæрттæ тагæлтæ,
 Фæдзæгъæл халсартæн сæ куыст.
 Æруагътой бæлæстæ сæ сæртæ,
 Сæ уд сæ сæфт дыргътыл фæрыст.

Цæттæхъус мæнаутæ ныххойы,
 Æнæвгъау сæ сæтты, кæрды.
 Куыстдомд зæхкусæджы фæллоыйл
 Цæнгæт их «тугуарæн» кæны.

Ыстэлфынц ноугагъд цъиутæ доны,
 Кæуы сæ ахстонузæг бæрз...
 Тæхуды, ахæм æлгыст боны
 Дæхицæй зæххы риу нымбæрз!

БÆСТЫРÆСУГЪД

Æруагътой сау табæт цъæх нæууыл,
 Æмæ та бацайдагъ и хъарæг,
 Ыстынг и буц хотæн сæ кæуын,
 Ызгъалы ставд цæссыг ныййарæг.

Фæзынди уæлмæрдты къасæрыл
 Æваст æхсин, æрвон – йæ уындæй,
 Ысхæцыд мæрддзыгой йæ сæрыл,
 Фæрсынц сæ кæрæдзийы чызгæй.

Бæстырæсугъд уыдис æддагон,
 Йе хицон уыд, – нæ зыдта иу дæр,
 «Æнæмæнгæй уыдзæн йæ уарзон», –
 Зæгъгæ, сæ бафиппайдта чидæр.

Йæ фидыцæй зæгъай, йæ кондæй –
 Нæ уыди зæдты ‘хсæн дæр ахæм.
 Æрыгон лæппуйæ, зæрондæй –
 Сæ цæст æрæвæрдтой йыл адæм...

Æрлæууыд табæты цур рындзыл,
 Хæсгардмæ хызынмæ нывнæлдта...
 Æмæ йæ сау дзыккуйы бындзыг
 Лæппуйы нывæрзæн нывæрдта.

Ыстæй æрзоныгыл йæ цуры:
 «Хæрзбон, мæ ахсджиаг», – æм дзуры,
 Æмæ æвзонг уарзонæн буцæн
 Фæлмæн ба акодта йæ русæн.

Фæцæуы... Арт-зæрдæ лæппуты
Фæкодта сагъæсы хай мемæ:
Ныууагъта мæры иунæг уды,
Фæхæссы цалдæры та йемæ.

ЦЫРТЫЛ ФЫСТ

(Байронæй)

Уæ цардуалдзæг сырх дидинæг æфтауæд,
Хуыссæд мæ фарсмæ ингæны уæ рын,
Мæныл уæ фæстаг цæстысыг æрхауæд,
Мæ фæстæ уæ куыд ферох уа кæуын.

ÆРТÆ ХЪÆЛДЗÆГ ХАБАРЫ

ХЪÆРИУ

Æфсæрæгтæм иу мæнгард лæг и – Хъæриу. Æхца нымайын нæ зоны, фæлæ капеккæй сом куыд кæнгæ у, уыдæттæ дын радзурдзæни. Мыдуарзаг у. Айфыццаг Хъамболатæй къусыдзаг балхæдта. Цыдæр æлхыскъ ад ын кодта, уæддæр æй йæ хъæлæсы аскъæрдта.

Нæ зонын, кæцæй æрбырыдис Хъамболатмæ хорз мыд. Йæ бындзытæ, немыц, дам дзы бирæ рæмудзæн æрмæг бамбæхстой, зæгъгæ, Æрджынараджы гæмæхтæм атаехын нæ уæндынц. Туацъайы колхозы зæронд фермайы фаджысы обауттыл сæхи хурмæ ирхæфсынц.

Фермæ – афтид æмæ сыгъдæг. Йæ фос Змейкæйы хъасапмæ раджы аивгъуыдтой. Фæстæдæр та, æргæвдæджы дзыхæй, Терчы уæлдафæй дзæнæты цæхæрадоны сызгъæрин фæткъуы баласы аууонмæ раивтой.

Хъæриуы цæстытæ дысоны нозтæй ныддымстысты. Сæуджены дуканимæ сарæзта йæ ных. Йæ хæрзгæнæг у. Ленк кæнын дæр ын уый бацамыдта. Ленк кæнын бæргæ базыдта, фæлæ уæддæр цалдæр хатты сæ ваннæйы фæцæйныгъуылди.

– Ныртæккæ дæ гагуытæ рахаудзысты. Цом нæхимæ æмæ дæ мæ бинойнаг бадзæбæх кæна, – зæгъы Сæуджен Хъæриуæн.

– Дæхи дын бадзæбæх кæнæд, æз дзæбæхгæнинаг нæ дæн. Фæлтау – иу авджыдзаг.

Сæуджен æм ницы йæ хъус æрдардта, уайтагъд æрбадæлдзæх. Хъæриу та дуканимæ ногæй бацыди:

– Дæ хицау дын, атагъамæ истытæ рарвит, зæгъгæ, фæдзæхсы. Дуканигæс цыдæртæ батыхта. Хъæриу æд хуын сæхимæ адымдта, уæдæ цы уыдаид.

ИУ УСЫ ДЫУУÆ ЛÆДЖЫ

Резомæ иу æнахъинон миниуæг ис. Узæгæн нозтæй тых кæны. Иуахæмы йæ къухты бафтыдтæн æмæ мæ арахъхъы баудæста. Цал графины нынцъыхтам, уый мæ ферох, фæлæ нæ хæдзармæ фæндаг нал зыдтон. Синтæгыл батылдыстæм. Йæ ус фæзынд æмæ йын уаты – цæттæ рæгъæд лæгтæ: «Мæнæ диссæгтæ! Иу гæрахан – дыууæ дæйгæ уæрццы».

Афоныл мæ нæхицæй бацагуырджой, æндæр мæ, чи зоны, кæйдæр ус ныффыдхъуын кодтаид...

ДÆЛДЗÆХÆЙ УÆЛДЗÆХМÆ – УÆРÆЙДÆ

Раздæр Сындзыты хъæуы цардтæн. Хорз сыхаг мын дзы уыдис. Йæ ном – Гæбыла. Æрчъытау дыууæ æмхуызон хуымæтæг лæгæн хæлар уæвынæн цы хъæуы? Æцæг, уый бырцджын арахъхъ уарзта æмæ фынгмæ цæхджын даргъ цывзытæ агуырджой. Фæззæг-иу æртæ мигæнæны дзаг бавæрдтой. Мыджын арахъхъ хъайлаимæ ануазын мæнмæ хуыздæр кастис. Иумæ нæ нæ сыхæгтæ сæхимæ зивæггæнгæ хуыджой. Фæлæ иу хатт кæуылдæр рæдыд æрцыд, æмæ йæ фынджы уæлхъус сæмбалдыстæм. Бадæм, æртæ кæрдзыны – нæ цуры. Æмæ мын Гæбыла зæгъы:

– Сæрд мæ нымæт скæнын, зымæг – мæ кæрц, æмæ æнæхъан лæг нæ федтай? Фæлæ кувинмæ рæвдз нæ дæн.

– Мæнмæ дæу хуызæн «учениктæ» бирæ уыдис, æз дæ сахуыр кæндзынæн.

– Гъемæ бафæлварæм.

Сыхаджы домæн æххæст кæнын хъæуы. Иу æхсæв нал ба-

хуыссыдтæн. Гæххæтты гæбазыл фысгæ-нуазгæйæ мыл æрбабон. Гæбыла-иу йæ сæгътæ райсом раджы уынджы къæйыл дыгъта, æмæ йæ уæлхъус алаууыдтæн:

– Мæнæ дын замманай ног «рæхсад» ныхæстæ. Дæ зæрдыл сæ бадар, æмæ дæу хуызæн хистæр Даредзантæм дæр нæ разындзæн.

... Иу изæр мæм Гæбыла дзуры: «Репетици акæнæм».

Зымæг нæма райдыдта, фæлæ хæдзары æфсин фынгыл цæхджын цывзытæ фондз хуызы æрæвæрдта. Сæ уындæй заинаг хъуг фæфтыдтаид. Уыцы минутыл мæ дзидзайæн йæ тæф æрбайрох.

Гæбыла цайцымæн систа:

– О Хорыбардуаг, Джеоргуыбамаæ мын – дæс аджыхор дæумæ.

Мæ гæххæтты ахæмæй фыст ницы ис. Фæлæ Гæбыла уæд къæбæр нозт скъæрдта æмæ-иу пырындзы касæй дæр арахъхъ бантыдта.

Ныр æм дæле уæлæмæ дзурын:

– Хорыбардуаджы дæ разæй цы скодтай? Кæд дын Хуымæлæджы колхозы къæбицгæс Бруцмæ къæссаты комыл хæцæгæй нæ кусы.

Гæбыла та уыцы «стоболси» сидтытæ скъæры. Фондз цайцымæны уал дзы «ныннадтон». Мæ сæр, мыдджын арахъхъыл ахуырæй, фæдзæгъæлтæ. Фынгæй сыстадтæн æмæ сын сæ кæркдонæй карк куыд рацæйхастон, афтæ мын йæ ус мæ ныхы къуыбыр тымбыл къухæй ныццавта. Ахаудтæн æмæ уæдæй нырмæ мæ иу цæстæй дæлдзæхмæ кæсын, иннæмæй – уæлдзæхмæ.

Гæбылайы ус боксæй олимпиаг чемпион ссис. Мæ руаджы цывзыты бæсты сау еугæф хæрын райдыдтой. Сæ хæрæг «Мерседес»-æй баивтой. «Москвич»-лавармæ сæм æнхæлмæ кæсын. Зылындзастæн, дам, уымæй хуыздæр машинæ нæй.

Мæ бонæй уон, дæлдзæхæй-уæлдзæхмæ «уарæйдæ» кæндзынæн.

НОГ НОМ

ХУЫБЕЦТЫ Альбинаэ

*Ногиры астæуккаг скъолайы
9-æм къласы ахуырдазу*

САУИ АЕМÆ БУРИ

Миниатюрæ

Цу бон урокты фæстæ асинтыл фæцæйхызтæн нæ фатермæ. Аевиппайды мæ размæ кæцæйдæр рауад иу гыццыл сау гæды. Аерлаууыд æмæ мын комкоммæ кæсы мæ цæстытæм. Цыдæр æй фæнды зæгъын.

Æз мæ цыды кой кæнын. Сауи (фæстæдæр æй схуыдтам афтæ) мæ разæй алидзы, æрлаууы æмæ та мæм æдзынаг ныккæсы. Аерæджиау бамбæрстон: хæринаг агуры. Мæ зæрдæ суынгæг æмæ йæм дзурын:

– Гино, цом махмæ.

Сауи алыгъди, стæй та æрлаууыди нæ фатеры цур. Катайы бахаудтæн: куыд сæмбæлдзæни нæхи гæды Бури хæддзу уазæгыл? Цæй, цы уа, уый уæд! Бакодтон дуар, хонын æй мидæмæ. Сауи нæ уæнды – бамбæрста: ис дзы фысым. Тыххæй йæ бакодтон. Лаууы мæ къæхты цур, размæ нæ комы. Уæдмæ иннæ уатæй рыхызти мæ мад, фæзынди Бури дæр.

– Ацы саураесугъд та дын кæм уыди? – дзуры дзыцца. – Рацу, гино, мæ фæстæ ‘мæ дæ æхсырæй хорз фенон.

Сауи йæхи сраст кодта æмæ азгъордта мæ мады фæдыл. Бури йæм уыцы хъуынтъызæй кæсы, райдыдта хъуыр-хъуыр кæнын, йæхи æшпары Сауийырæм:

– Гъ-гъ-гъ! – фырмастæй дыууæрдæм ратæх-батæх кæны Бури.

Сауи, магуыр, фæтарст, йæ хæрын фæуагъта æмæ мæ къæхты бын амбæхсти.

– Бури, æрсабыр у. Сауи абонай фæстæмæ де ‘мбал уыдзæни, ничи йын ис, – лæгъстæтæ кæнын Бурийæн.

Фæстагмæ Бури хъуыр-хъуыргæнгæ ацыди.

Рæстæг цыди, фæлæ Бури раздæрау фыдæхзæрдæ дардта Сауимæ.

Иуахæмы та карнизы сæрмæ сбырыд æмæ уыцы схъæлæй фæцæйцыди. Цалдæр къæхдзæфы куы акодта, уæд йæхи нал баурæдта æмæ йæ тъæпп зæххыл фæцыд. Йæ бон сыстын нал уыди. Сауи йæм бауад, йæ зæрды йын уыди баххуыс кæнын, фæлæ... Ахъуыды кодта, фæстæмæ фездæхт æмæ мæ мадмæ базгъордта, йæ фæдджи йын раивæзта. Мæ мад бамбæрста, Бурийыл цыдæр кæй æрцыд, уый, бауад æм, фелвæста йæ æмæ йæ дохтыртæм ахаста.

Афтæ Сауийы фæрцы Бури баззад удæгасæй. Уæдæй фæстæмæ хæларæй цæрын байдыдтой дыууæ гæдыйы, хъазыдысты иумæ. Цæвиттон, æнæ кæрæдзи нал фæрæзтой.

Иудадзыг архайут хæ-
лæгæй хи хъахъхъæныныл,
уымæн æмæ хæлæг хорз
хъуыддæгтæ бафтъæры,
мæнæ арт хус бæлас куыд
бафтъæры, афтæ.

Абу Дауд

ДЫУУÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

* * *

Мæн адзал æйафдзæн искуы,
О, æнæрцæугæ йын нæй, –
«Балцы зарæг» уæд мæ хисты,
Курын, сисут-иу хъæрæй!

Уый – нæ гимн æмæ тырыса, –
Чи йæ сфæлдисдзæн хуыздæр?!
Чи зоны, мæ мард дæр сыста, –
Бахъырндзынæн уын æз дæр.

Хъазт-иу саразут, тымбыл хъазт,
Анæрæд æмдзæгъд къæрццæй,
Рухсаг-иу зæгъут, фæндараст,
Хист-иу раивут куывдæй!

* * *

Æз уарзын аргъæуттæ фыссын,
Сæ мидæг алы дистæ – минтæ,
Фæлæ мæхимидæг тыхсын, –
Кæстæ сæ читæ кæндзæн, читæ?!.

Иронау нал зоны нана,
Йæ дзырдтæн – хатиаг сæ удаг.
Нанайæ диссагдæр – баба, –
Нæ уавæр – аллайаг, кæуинаг.

Уæддæр... Æнæ фысгæ мын нæй
Иронау аргъауы ныхæстæ, –
Уыдзысты арфæгонд мæнæй,
Ирон ма чи баззад нæ бæсты.

НÆ ‘ВЗАГ – НÆ ФАРН

ЦГЪОЙТЫ Хазби

ИРОН ÆВЗАДЖЫ АХСДЖИАГ ФАРСТАТÆ

Ирон æвзаджы уавæр бонæй-бон цауддæр кæй кæны, уый гуырысхойаг никамæнуал у. Рагæй дæр йæ фидæныл рæстырдæм чи хъуыды кодта, уыдонæй иу уыди дзæнæты бадинаг А. М. Шегрен. Уый нын нæ фыссынад ныббаста уырыссаг фыссынадимæ. Æмæ уый фæрцы цыбыр рæстæгмæ фæзындысты ирон газеттæ, журналтæ, чиныг. Нæ цард дæр уырысимæ баст у æмæ культурæ дæр. Уырыссаг æвзаджы æндæвдад зыны не ‘взагыл дæр. Æмæ æрмæст æрбайсгæ дзырдтыл нæ, фæлæ нæхи дзырдтыл дæр. Кавказаг хъæбæр мыртæ нын зындæр дзураен систы. Уымæй фыст цауыңц хъæбæр нысанимæ, æмæ дывæр кæм кæныңц, уым сæ фыссæм цыппæргай дамгъæтæй. Уый нæ, фæлæ ма нын сæ иуæй-иу дзырдты кæрон дæр фыссын кæныңц дывæрæй.

1978 азы Хуссар Ирыстоны джиппæй рацыд Гæбæраты Никъалайы «Ирон æвзаджы инверсион дзырдуат». Уым, йæ кæроны дамгъæ хъ кæмæн ис, уыдон сты 51 дзырды. Уыдонæй 25 фыст цауыңц дыгай дамгъæтимæ. Зæггæм, «дзыхъхъ», «мыхъхъ», «арыхъхъ». Сахъ, мæлхъ, пæлхъ æмæ иннæ дзырдтæ та – иу дамгъæимæ. Афтæ фыст сты иннæ дзырдуæтты чингуыты дæр. Фæрсæм нæ ахуыргæндты: «Дыууæ хуызы цавæр растфыссынадмæ гæсгæ фыст цауыңц? Кæд æмæ дзы мыр «хъ» æппæт дзырдты дæр æмхуызон хъуысы, уæд? «Сахъ» æмæ «арыхъхъ»-ы кæрæттæ алыхуызон цæмæн фыссæм?

Стæй ма: уæд дзырд «арыхъхъаг» арахъхъхъаг, цауылнæ фыссæм, фæсæфтуан аг-ы размæ хъхъ-тæ дывæргæнинаг куы сты, уæд? Зæггæм, фæндаг – фæндаггаг, дзырд – дзырдаг æмæ афтæ дарддæр. Арахъ-ы раст фыссынадыл ма адæм худæджы ныхас дæр æрхъуыды кодтой: джызæйлаг арахъ, дам, куы уа, уæд дзы фыссын хъæуы иу «хъ», ногираг – уæд дыууæ «хъ»-йы, тарскæйаг – уæд та æртæ «хъ»-йы. Кæм æй куыд хъæбæрдæр кæныңц, уымæ гæсгæ фылдæр «хъ»-тæ.

Гъе, ахæм æнахъинон митæй нæ растфыссынады æгъдæуттæ вазыгджындæр кæнæм, æмæ сæ рæзгæ фæлтæр фæлмæцынц. Алы хъуыддаг дæр хъуыдыйыл æнцой кæны. Дзырдты растфыссынад дæр. Æмæ йын йæ хъуыды райхалын дæ бон куы нæ уа, уæд æй фæхуымæтæгдæр кæн. Мыр «хъ» æнауый дæр хъæбæр у æмæ ма йæ кæдæм дæргъвæтин кæныс? Афтæ иннæ кавказаг хъæбæр мыртæ дæр. Разæфтуаны фæстæ æмæ фæсæфтуаны разæй сын æндæр гæнæн нæй – растфыссынад афтæ амонь, æмæ йын халæн нæй. Фæлæ нæ дзырдты кæрон та цы æрсуры, артмæ нæ чи дары? Уæд нæмттæ Цомахъ, Исахъ æмæ иннæты кæрæтты дæр дыгай «хъ»-тæ фыссæм? Æнауый дæр ныл кавказаг æвзæгты тæваг тынг фæзынди.

Иннæ ахæм: ирон æвзаджы дзырдты фæлмæн нысан нæй, фыссæм æй æрмæстдæр æрбайсгæ дзырдты. Суанг сæ кæрæтты дæр. зæгъæм: «фестиваль», «роль», ансамбль» æмæ æндæрты. Ацы дзырдтæм ирон кæрæттæ æфтауын куы райдайæм: хауæнтæм æмæ нымæцмæ гæсгæ, уæд ма дзы фæлмæн нысан цæмæн хъæуы? Зæгъæм: «фестивальтæ», «рольтæ», ансамбльтæ». Цы æвзагæй сæ исæм – уырыссаг æвзагæй – уым æй кæрæтты размæ куы нал фыссынц, уæд махыл цы тых бегара ис? Зæгъæм: «фестиваль – фестивалæ, фестивале, фестивалæх»; «роль – роли, ролей, ролях»; «ансамбль – ансамбля, ансамбле, ансамблях».

Тыхсын нæ кæны дзырд «радтыны» растфыссынад дæр. Дт дыууæ т-мæ цæмæн агæпп ласы, уый бамбарæн нæй. Мивдисæг «дæтты»-ны йæ алыхуызты нæ ивы, баззайы дзы æрмæстдæр д. Зæгъæм: «дæттын» – радтын, радтæг, радтаг, радтинаг, радд, лавæрд, ныхасы: «дæ хæдзармæ дæ рардæуа, дæ радтæг мацыуал радта», Къостайæ: «Йæ радд дæр æсхуыстæй, йæ рæвдыд дæр – над» æмæ æндæртæ. Кæд мыййаг, æмхъæлæсон «д» йæ уидаг у? Иу æмхъæлæсон дзырды уидаг ваййы уырыссаг æвзаджы дæр: лить – льют – литейный; пить – пьют – питьевой. Уæд йн йæ уидаг цæмæн скъуынаем? Къоста дæр ацы мивдисæг «радтæм» д-имæ куы фыссы: «Цæйут, æфсымæртау, радтæм нæ къухтæ...»

Нæ ахуыргæндты фæрсгæ бæргæ кæнæм, фæлæ дзы дзуапп радтæг нæй. Кæнæ нæ фæрстытæ сæ зæрдæмæ нæ цауынц, кæнæ сæ кæсгæ нæ кæнынц, кæнæ та цы дзуапп радтой, уый нæ зонынц. Уый афтæ куы нæ уайд, уæд дыууæ дзырды курди-

ат æмæ куырдиатыл ныхас цал хатты рацъд. Курдиатæн йæ уидаг цауы курынаей, куырдиатæн та – куырыхонаей. Курын у мивдисæг, куырыхон та – миногон. Сæ хъуыды алыхуызон, сæ равзæрд дæр – афтæ, уæд сæ дзырдуетты иухуызон цæмæн фыссынц, стæй сæ махæн дæр иу джиппы цæмæн æварын кæнынц? Ирон-уырыссаг дзырдуетты зæгъæм, амынд цауы: курдиат I. 1) письменное заявление; 2) просьба. Курдиат II талант, дарование. Куырыхон та – 1. трудолюбивый, работающий. 2. хороший работник, работяга. Гъе уый дын, гъе, нæ куырыхон хистæртæ иннæтæй зонд æмæ æгъдауæй нæ хицæн кæнынц, фæлæ куыстуарзондзинадæй.

Æмæ дзы ахæм рæдыдгытæ иу æмæ дыууæ ис! Дзыбылдар та дзы уырыссагау амынд цауы трясогузка нæ, фæлæ синица. Афтæмæй синица-мит-митгæнаг цъиу фæлтæхæн маргъ нæу, зымæг дæр ам вæййы, æмæ дзы Къоста куыд хъуамæ загътаид: «Кæм хæтыс зымæг? Цы бæстæ, цы хæхтæ фæтæхыс уынæг?»

«Пусть снег вокруг искриться, и зимний ветер злится – Поет не уставая синица расписная» - фыссы уырыссаг поэт В. Степанов. Æмæ ма:

*«Прилетело к детям в гости
Трясогузка – длинный хвостик.
То найдет на грядке семя,
То спешит куда-то в тень,
Длинным хвостиком все время
Ей покачивать не лень».*

Ахæм дзырдуетты фæрцы хорз куыд базонæн ис ирон æвзаг? Алы дзырды дæр æвæрд ис мидис, хъуыды. Уымæ фæрсæг хъуыдытæ дæр æмæ уыдонмæ гæсгæ йæ растфыссынад амынд куы нæ цауа, уæд æй ахуырдау йæ зардыл зынтæй бадардзæн. Махмæ та хъуыдымæ нæ, фæлæ дзырды кондмæ æргом фылдæр здахын райдыдтой. Уый фыдаей не ‘взаджы грамматикаейы хауæнтæ фæкъаддæр сты. Æмæ сывæллонæн иварон кæнæ мидæгбынатон хауæны кæрон куыд бамбарын кæнай, цауыл æрæнцой кæнай, уый нæй. Хауæнтæм гæсгæ тасындзæджы сын гуырынон хауæнимæ иу æмхуызон кæрон ис æмæ сæ уымæ бау кодтой, хъуыды ницæмæ даргæйæ.

Кæнæ ма райсæм дзырд «лагъзтæ». Фыссæм æй «лагъстæ». Цæмæн? Йæ бындур лагъз нæу? Ис нæм дыууæ дзырды «гæртæ» æмæ «гæрстæ». Гæртæ сты хæцæнгæртæ, кусæнгæртæ, гæрстæ

та – пысултæ, хъæппæлтæ. Ацы дыууæ дзырды кæрæдзийæ хицæн кæнынц дыууæ дамгъæйы «з» æмæ «с». Лæгъзтæйæн ахæм ныхмæвæрд дзырд нæй æмæ фыст цæуы рæдыдимæ. Цæмæн? Чи нын ратдзæн дзуапп? Æви «лæгъзтæйы» бындур «лæгъз» нæу?!

Ирон алфавиты ис дамгъæтæ – мыртæ «д», «дж», «дз», «ж» æмæ «з». Куыд бафиппайдтат, афтæмæй мыртæ «дж» æмæ «дз» арæзт сты дыгай дамгъæтæй «д», «ж» æмæ «з»-йæ. Фæлæ ма дамгъæтæ «д» æмæ «з» сæхи нысаниуæгимæ фæрсæй-фæрстæм фембæлынц иумæ. Уымæй «д» разæй куы уа, уæд æй ахуыр-дзау, æвзаг рæстмæ чи нæма зоны, кæуыл нæма фембæлд, ахæм дзырды куы фена, уæд куыд хъуамæ кæса? Зæгъæм, ахæм дзырдты: «фыд-зæрдæ», «фыд-зымæджы», «йæ мид-зæрдæйы», «фыд-зонд», «фыд-зæрдæдзинад», «мид-закъон», «фыд-зыкъуыр» æмæ æндæртты. Кæй зæгъын æй хъæуы «д» æмæ «з» кæсдзæн «дз». Æмæ, дзы цы рауайдзæн, цы дзы бамбардзæн? Ницы. «д» æмæ «з»-йы ахсæн цыбыр хахх, дефис кæй хонæм, уый куы æвæрæм, уæд фарста – алыг. Нæ! Иумæ нын сæ фæрсæй-фæрстæм фыссын кæнынц.

Райсæм-ма дзырд «сæрхъызой» дæр. Дзырдуæтты фыст цæуы «сæрхъуызой». Арæзт у дыууæ дзырдæй сæр æмæ хъызынæй. Уæд дзы хъуызын кæцæй фæмидаг, уымæн æфсон нæй. Дзырды фыццаг хай сæр-ыл дзырд нæ цæуы, фæлæ – дыккагыл. Искæй сæрыл карзæй сдзурын, стох кæнын, зымæг куы схъызы, уымæй уæлдай нæу. Дзырды дыккаг хай «хъуызын» нæ, фæлæ «хъызын» кæй у, уый дызæрддыггаг цæмæн у?

Иннæ ахæм, дыкъæдзыгты æвæрд дзырдты кæрæттæ дыкъæдзыгтæй æддæмæ цæмæн хæссæм. Зæгъæм, «Рæстдзинад»-ы, «Ногдзау»-ы. «Мах дуг» ма нын «Мах дуг»-ы-йæ дæр агæпп ласы. Уырыссаг æвзаджы ахæм растфыссынад куы нæ ис, уæд мах кæм фесгуыхтыстæм? Уый фысгæйæ дæр æмæ компьютеры амбырд кæнгæйæ дæр у уæлдай фыдæбон.

Раздæр-иу ирон æвзаг иртасджытæ ирон мыхуыры оргæнты сæргълауджытимæ рæстæгæй-рæстæгмæ æрæмбырд сты, биноныг ныхас сын-иу рауад æвзаджы фарстатыл, дзырдты растфыссынадыл. Иу хъуыдымæ-иу куы æрцыдысты, уæд-иу æй æппæтæн дæр фехъусын кодтой. Æз хорз хъуыды кæнын, газет «Рæстдзинад»-ы уæды редактор Хъаныхъуаты Валодя-иу уыцы амбырдтæй растфыссынадæй цы ногдзинадтæ æрбахас-

та, уыдон. Сæ бындур-иу баст уыд, дзырдтæ цы хъуыдытæ æвдыстой, уыдонимæ. Уырыссагау «исключение» кæй хонæм, ахæм дзы стæм уыд. Ныр та нæ ирон дзырдтæ афтæ æмæ уфтæ цæмæн фыссæм, уымæн бамбарæн нæй. Сæ растфыссынады бирæ дзырдтæ сæ бындуртæй фæхауын кодтой. Уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ дзырдты та нын, куыд сты, афтæ фыссын кæнынц, ирон æвзаджы мид-закъæттæ ницæмæ даргæйæ.

Алы æвзагæн дæр ис йæхи мид-закъæттæ, æмæ уыдоны бындурыл арæст сты йæ дзырдтæ, дзырdbæстытæ, хъуыдыйæдтæ. Сæ домæнтæм гæсгæ, ивд цæуынц, æндæр æвзагтæй цы дзырдтæ райсы, уыдон дæр – йæ «нучы» сæ ауадзы. Гъе уымæ гæсгæ, латинаг дзырд «hospitalis» уырыссаг æвзаджы сси «госпиталь» – фæлмæн нысанимæ. Æмхъæлæсонты фæлмæндзинад ирон æвзаджы дæр нæй, æмæ дзы нæ хъуысы, уымæй фæстаг хъæлæсон мыр «а» рахизы «æ»-мæ. Æмæ растдæр фысгæ у госпитæл.

Ирон æвзаг адæймагмæ фылдæр хатт сидзæр саныччы хуызæн фæкæсы. Уасы, æхсыр куры, æмæ йæ иу æрхъуыдыгæнæг нæй. Дардæй йæм сывæдæг дарынц, дзыгы-дзыгытæ йын кæнынц, фæлæ йæм æввахс ничи цæуы. Йæ хъысмæт сæ нæ агайы. Йæ мадау æй барæвдауынмæ нæ хицауадæй чи тæрсгæ кæны, чи – нæ арæхсы. Афтæмæй та сæ хæс у. Ахуыргæндтæ дæр йæ хъысмæтæй сæхи иуварс ласын райдыдтой, чи дзы куыд арæхсы, афтæ йæ номæй пайда кæны. Кæмæн диссертаци бахъахъхъанынæн æнцой у, кæмæн та ахуыргæнæн чыныг рауадзынæй æхца бакусынæн. Мæгуырæн йæ бызгъуыртæ куыд атонатон кæнай, афтæ.

Ирон æвзагæн нæма ис иу хуызæнæн нæдæр орфографон, нæдæр уырыссаг-ирон, нæдæр ирон-уырыссаг дзырдуат дæр. 1950 азы Абайты Вассо тагъд-тагъдæй (йæхи ныхæстæй) цы уырыссаг-ирон дзырдуат ныффыста æмæ рауагъта, уый ногæй рæстæгæй-рæстæгмæ джиппы уадзæм. Мæнæн уæд рæстæг нæ уыд, загъгæ, дзырдта ахуыргæндтæн Вассо, дзырдуат та хъуыд, æмæ, дам, цыбыр æмгъуыдмæ уый мæ къухы бафтыд. Сымах ныр бирæ стут, ис уын рæстæг дæр æмæ йыл ногæй бакусут.

Цы загъдæуа ирон-уырыссаг дзырдуатæй дæр 28 мин дзырды йеддæмæ кæм нæй. Гуыриаты Тамерлан дзы 30 мин дзырды бакодта, фæлæ та уый дæр уыцы рæдыдтытимæ. Æрмæст «райдайæн» æмæ «райдиан» кæрæдзийæ фæхицæн кодта. «Сраст»

сæ кодта. «Райдайæн» ын у – «начало»; «райдиан» та – «вна-
чале», «сначала».

Хуссар Ирыстоны ахуыргæндтæ сæ сæргъы Гæбæраты Никъа-
ла, афтæмæй стыр хъиамæт бакодтой – мыхуырмæ бацæттæ
кодтой «Ирон æвзаджы æмбарынгæнæн дзырдуат» цыппар
томæй. Фыццаг дыууæ томы Мæскуыйы «Наука»-йы джиппы
рауагътой. Дыккаг томы тираж 2008 азы гуырдыиаг экстре-
мисттæ Цхинвалы басыгътой. Уæдæй абонмæ ацы æмæ иннæ
томтæм нæ цæстытæ ныуурс сты. Фæрæзтæ сын нæ фаг кæны..
Уый диссаг нæу. Диссаг у, ацы ахсджиаг хъуыддагмæ, нацийы
фидæнаразæг хъуыддагмæ Цæгат Ирыстоны куыдфæндыйы,
уазал цæстæй цæмæн кæсынц?! Махмæ нæ хауы?! Иу æвзагыл
нæ дзурæм!? Ацы дзырдуат – «Ирон æвзаджы æмбарынгæнæн
дзырдуат» хъуамæ уа алы ирон хæдзары дæр. Йæхи ма ирон
чи хоны, уыдонæй алкæмæ дæр!

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

АРГЪÆУТТÆ

САУДЖЫН ÆМÆ УАСТЫРДЖИ

Кæддæр иу сауджын саргъы бæхыл цыди йæ улупа исынмæ сахармæ. Фæндагыл рахызт йæ бæхæй, доны былыл æй хизгæ ауагъта æд сахсæн, йæхæдæг æрбадти доны былыл æмæ йæхи сыгъдæг кодта.

Уалынмæ йæ иу цъæх бæхджын æрбайæфта. Уый уыди Уастырджы. Сауджын æй цæмæй зыдта. Суагъта сауджыны бæхимæ Уастырджы дæр йæ бæх. Дыууæ лæджы иумæ æрбадтысты æмæ ныхас кæнынц. Иу дзæвгар куы афæстиат сты, цæуынафон куы æрæввахс, уæд Уастырджы йæ хордзенæй систа иу дзул, æртæ дихы йæ акодта æмæ дзы иу сауджынаен радта, иу йæхицæн ныууагъта, иннæ та фæстæмæ хордзены цæвæрдта, искуы ныл, зæгъы, фæндагыл стонгæй мæлæг адæймаг куы сæмбæла, уæд æй уымæн ратдзыстæм. Алчи дæр сæ йæ хай бахордта. Стæй Уастырджы бæхтæ здахынмæ ауади: цæуынафон дæр сын уыди.

Дзул сауджынмæ мæлæты адджын фæкасти, ахæрын ма йæ дзы фæндыди, æмæ куыддæр Уастырджы фæаууон и, афтæ хордзенмæ фæлабурдта, дзул фелвæста æмæ йыл хæрыныл балæууыди. Фæстæмæ ма дзы авæрынмæ хъавыди, фæлæ йæ йæ цæст нал бауарзта.

Уалынмæ Уастырджы бæхтæ æрбаласта, сæргътæ сыл сæвæрдта, сауджыны сбадын кодта, стæй йæхæдæг дæр сбадынмæ хъавыди.

– Ам нæ мацы ферох уæд, – загъта Уастырджы æмæ хордзен асгæрста.

Дзул хордзены нал уыди. Уастырджы йæхи рацагур-бацагурганæг скодта, кæм бадтысты, уым, кæд, зæгъгæ, ам искуы æрхауди. Сауджын хъуыддаг бамбæрста æмæ йæхи ныхъхъус кодта.

– Ам дзул нæ федтай? Цымæ цы фæцадаид? – бафарста сауджыны Уастырджы.

Сауджын сомы кæны, ард хæры:

– Чырыстийы ардыстæн, ницы федтон, ницы бахордтон.

Цы гәнән уыди? Сæ бæхтыл сбадтысты дыууæ дæр æмæ араст ысты. Уыцы хъæуы æлдары фырт мæлæтдзаг рынчын уыди, æмæ йæ чи сдзæбæх кодтаид, уымæн æлдар радтаид бирæ æхца. Ацы хабар фехъусгæйæ, Уастырджи загъта сауджынæн:

– Цом, нæ уды фыд, сдзæбæх кæнæм уыцы лæппуйы æмæ тынг бирæ æхца нæ дзыппы ныккалдзыстæм.

Сауджын сразы. Бацыдысты рынчыны хæдзармæ. Уастырджи лæппуйы акъæртт кодта, ныккасти йæ хуылфмæ: низ зæрдæйыл сатæг сау къуыбылойæ лæууыди. Ахицæн кодта Уастырджи низ æмæ зæрдæйы кæрæдзийæ, æмæ лæппу фæдзæбæх и.

Æлдар тынг фæцин кодта, стыр куывд скодта, стæй Уастырджи æмæ сауджынæн фондз мины сыгъзæрин æхца радта. Уыдон уырдыгæй уыциу цыдæй ацыдысты суанг сахармæ. Тынг рынчын разынди инæлары фырт. Бирæ æхца рахицæн кодта фыд йæ фырты сдзæбæхгәнæггаг. Æвæццæгæн, сауджынмæ æхца исын хорз фæкаст æмæ Уастырджийы нал уагъта:

– Цом æмæ ма уыцы лæппуйы дæр сдзæбæх кæнæм.

Уастырджи сразы, бацыдысты та рынчыны хæдзармæ.

– Ацы хатт, сауджын, рынчыны ды сдзæбæх кæн, – загъта Уастырджи, – афтæ æмбæлы: æхца кæд æмхуызон уардзыстæм, уæд рынчыны дæр хъуамæ радыгай дзæбæх кæнæм.

Сауджын рынчыны сдзæбæх кæныныл сразы. Бацыди инæлармæ æмæ дыууæ афтæ бадзырдтой: кæд сауджын лæппуйы сдзæбæх кæна, уæд ын инæлар дæс мины бафидæд, нæ уый нæй, уæд сауджыны æрцауындзæд.

Сауджын баздæхти æмæ, йæ ‘мбалы фæзмгæйæ, лæппуйы акъæртт кодта. Лæппу схъыпп дæр нал бафæрæзта – йæ уд фелвæста. Сауджыны уыцы сахатыл æрцахстой æмæ йæ ауындзæнмæ акодтой.

Уæд æм Уастырджи йæхи хæстæг баласта æмæ йæм дзуры:

– Сауджын, уæ сауджын, зæгъ мын, чи бахордта дзул, æмæ дæ фервæзын кæнон.

– Чырыстийыстæн, нæ бахордтон, нæ зонын! – загъта та сауджын. Уастырджи фæтæригъæд кодта сауджынæн, ацыди, лæппуйы сдзæбæх кодта, сауджыны ингәнæй сæргъæвта æмæ та бирæ æхца райста.

Дыккаг бон сауджын йæ улупа райста æмæ йæ хорз æмбал Уастырджимæ фæстæмæ йæ хæдзармæ раздæхти. Иу ран сæ стыр доны уайын бахъуыди: нæ дзы хид уыди, нæ быран. Дон та тынг ивылд уыди.

Уастырджи бæх ныкъкъæрццытæ кодта æмæ доны иннæ былмæ ахызти. Сауджын дæр, уымæ кæстæгæйæ, доны батардта йæ бæх, фæлæ йæ дон йæ сæрыл систа. Бæхæн ма йæ хъустæ зындысты, лæгæн та йæ сæр. Уæд та йæм Уастырджи хъæр кæны:

– Ей, сауджын, дзул чи бахордта, уый схъæр кæн æмæ та дæ фервæзын кæнон!

– Чырыстийыстæн, ницы бахордтон, чи йæ бахордта, уый дæр нæ зонын. Фæлæ дæ уазæг дæн æмæ мæ фервæзын кæн.

Амал нал уыди, лæг сæфти, уæддæр нæ саста дзулы хæрдыл. Уастырджи йæм донмæ ехс ныккодта. Уый ехсыл ныххæцыди æмæ уый руаджы хуыскъмæ раирвæзти.

Дыккаг бон бæлццæттæ, дзул кæм хордтой, уырдам æрхæццæ сты. Уастырджи загъта:

– Цæй, ныр не ‘хца байуарæм, кæннод ма сæ кæм байуардзыстæм, алчи нæ йæ хæдзармæ хицæн фæндагыл куы цæуы?

Уыцы ныхæстимæ Уастырджи систа æхца æмæ сæ æртæ дихы кæны. Сауджынæн фыццаг дæр йæ уд уади, рынчыны, зæгъгæ, уый сдзæбæх кодта æмæ йæхицæн фылдæр æхца исдзæн. Ныр сæ Уастырджи æртæ дихы куы кодта, уæд сауджын та афтæ æнхъæл уыди: æртæ хайы сæ скæндзæн, дыууæ дзы йæхицæн айсдзæн, иу хай та мæнæн ратдзæн. Ахæм заманайæ тæрсгæйæ, фалæмæ ауайы, фæстæмæ фездæхы, фырмæтæй цы акодтаид, уый нал зыдта. Иу хатт нал фæлæууыд, йæ къæбут ныхгæйæ йæхи Уастырджимæ хæстæг баласта æмæ йæ фæрсы:

– Аипп ма уæд, фæлæ сæ æртæ хайы цæмæн кæныс, нæхæдæг дыууæ йеддæмæ куына стæм, уæд æртыккаг хай та кæй уыдзæн?

– Æртыккаг хай та, дзул чи бахордта, уымæн ратдзыстæм.

Сауджын фырцинæй йæ бынаты скафыд æмæ схъæр кодта:

– Уæд Хуыцауæй бузныг, дыууæ хайы дзы мæнмæ цæуы, дзул æз бахордтон! Чырыстийыстæн, дзул æз бахордтон. Уæд Уастырджи æхцатæ иууылдæр систа æмæ загъта сауджынæн:

– Уый дын æхцатæ иууылдæр: мæн дзы нæ хъæуы... Зæгъын дын ныр, æз дæн Уастырджи. Мæн базонын фæндыди, цы у, цы мыггаг у сауджын, æмæ йæ базыдтон. Ды, динамонæг уæвгæйæ, афтæ мæнгард æмæ зыд кæм разындтæ, уым дын уый мæ арфæ: бирæ æхца ис, фæлæ дын дзы бæркад ма уæд! Дæ гуыбын æфсæст уæвгæйæ, дæ цæст ма æфсæдæд!

Ацы ныхæстæ зæгъгæйæ Уастырджи йæ бæх ныццафтæ кодта æмæ фæауон.

ЗЫД ЛÆГ

Царди, уыди иу зыд лæг. Иухатт ныххуыссиди, фæлæ йæ хуыссæг нæ ахста æмæ йæхицæн хъуыдытæ æмæ сагъæстæ кодта. Афтæмæй хъусы, чидæр æм дзуры: «Мæнæ дын чыссæ, кæд дæ хъæздыг суæвын фæнды, уæд йæ мидæг æрмæст иу сызгъæрин хъул ис, æндæр нæ, фæлæ уыцы сызгъæрин куы сисай, уæд та йæ бынаты æндæр фестдзæн. Цæйбæрц дæ фæнды, уыйбæрц дзы фæис сызгъæринтæ, стæй чыссæ цæугæдоны баппар. Цалынмæ чыссæ доны баппарай, уалынмæ дын сызгъæринтæй хардз кæныны бар нæй, уæд сызгъæринтæ къæйы гæппæлтæ фестдзысты».

Зыд лæг цинæй марди. Чыссæйæ сызгъæринтæ исын байдыдта. Иу хъул-иу куы систа, уæд-иу йæ бынаты æндæр февзæрди. «Кæсыс, – зæгъы йæхицæн, – цы амонд мæм æрцыди?! Ахсæв бонмæ æгас кæри скæндзынæн сызгъæрин хъултæй æмæ схъæздыг уыдзынæн, райсом раджы чыссæ доны баппардзынæн, стæй парахатæй цæрын байдайдзынæн».

Фæлæ куы сбон, уæд æндæр фæнд скодта: «Цæй, иу ахæм сызгъæринты кæри ма скæнон, абон изæрмæ ма фæбадон мæ чыссæйы уæлхъул!»

Изæрмæ дыккаг сызгъæринты кæри скодта æмæ та йæхинымæры хъуыдытæ кæны: «Ныр æцæг ай циу? Ахæм чыссæ доны æппарон? Цæмæн?! Ноджыдæр ма дзы æрæмбырд кæнон сызгъæринтæ, ноджыдæр!»

Исын та байдыдта чыссæйæ сызгъæринтæ æмæ та стыр кæри скодта. Уый фæстæ дæр та йæ фæндыди ноджыдæр сызгъæринтæ исын, афтæмæй чыссæ йæ къухæй нал цух кодта.

Лæгæн стонджы уыди, фæлæ йæ хæдзары хус къæбæр йеддæмæ ницы уыди. Ацæуын æмæ дзæбæх хæринаг балханыны фадат дæр ын нæ уыди: йæ сызгъæринтæ къæйтæ festaдаиккой, уымæн æмæ йæ чыссæ доны нæма баппарста. Стонджы йын у, фæлæ йæ чыссæйæ фæцух кæнын нæ фæнды.

Тагъд-тагъд-иу чысыл хус къæбæр ахордта æмæ та-иу сызгъæрин хъултæ исын байдыдта. Æхсæв ралæууыд, фæлæ зыд лæгæн хуыссæг дæр нал ис, сызгъæринтæ тагъд-тагъд исы чыссæйæ...

Къуыри рацыди, мæй ацыди, аз дæр аивгъуыдта, зыд лæг уæддæр йæ чыссæ не ‘ппары: «Хорздзинадæй чи бафсæддзæн, зæгъы, алкæйы дæр фылдæр хъæуы!» Йæ фыццагон магуыр

цардæй цæры. Парахатæй цæринаг кæй уыди æмæ иннæ адæмæн ахъаз кæнинаг, уый йæ ферох и. Иуæй-иу хатт-иу æрсагъæс кодта æмæ-иу йæ чыссæ донмæ фæхаста, фæлæ та-иу æрфæсмон кодта æмæ-иу æй фæстæмæ æрхаста: йæ цæст æй доны æппарын нæ уарзта.

Зыд лæг базæронд, йæ сызгъæринтæй фæлурсдæр сси, уæддæр не ‘нцади йæ чыссæйæ хъултæ исынæй... Афтамæй амарди магуырæй йæ сызгъæрин кæриты уæлæ, йæ чыссæйыл фидар хæцгæйæ.

ИУ ЧЫЗДЖЫ АРГЪАУ

Иу рæсугъд чызг афтæ, мой, дам, кæнын, мемæ йæхи чи баныгæна, ахæм лæппуйæ.

Иу магуыр лæджы лæппу сразы ис. Чызг уайтагъд амардис, æмæ йын лæппуйы дæр йемæ баныгæдтой.

Йæ бæх ингæны уæлхъус слæууыд æмæ тæригъæддаджы уаст кæны. Уалынмæ уæлæ рацæуы стонг бирæгъ.

Бæх ын афтæ:

– Уæ, бирæгъ, рацу, мæнæ ам ракъах дæ бирæгъы дзæмбытæй, æмæ дын мæ агъды фарсæй – æхсæвæр.

Бирæгъ къахта, цалынмæ йæ бон уыди, уæдмæ, стæй дын æй бæх ныззæвæт кодта æмæ цыппар цыппæрæм хайы фæхаудта.

Уæд та дын уæлæ арс рацæуы. Бæх та уымæ дæр дзуры:

– Уæ, арс, рацу, мæнæ ам дæ арсы дзæмбытæй ракъах, æмæ дын мæ агъды фарс – æхсæвæр.

Арс фæкъахта, фæкъахта, стæй а ныр бæхы агъдыл ныххæцон куыд загъта, афтæ дын æй бæх йæ тых, йæ бонæй ныццавта æмæ арс ныппырх и.

Арсы къахтæй лæппуйы чырын сзынд, æмæ лæппу схызти.

Уыцы рæстæджы сауджын уæларвæй æрцæйцыд æмæ йæм лæппу сдзырдта:

– О сауджын, дахимæ мæ сис, æмæ дын мæрдтыбæсты хабæрттæ фæдзурон.

Сауджын æй нæ иста, фæлæ йын лæппу æхцатæй куы баныфсæвардта, уæд æй систа уæларвмæ, йæхæдæг та зæхмæ ‘рхызт.

Лæппу ма сауджынæн бæргæ дзырдта, æхца дæр дæ нал хъæуы, аргъæв мæ, зæгъгæ, фæлæ йæ сауджын фыдæлгъыст фæкодта:

– Зæхмæ макуыуал æрхиз!

Лæппу уæларвыл баззад. Бирæ дзы куы фæцис, уæд сфæл-мæцыд æмæ Уастырджимæ бацыд уазæгуаты.

Уастырджи йыл бацин кодта æмæ йæ бафарста:

– Æтт, хæххон лæг, кæм уыдтæ, цы кæныс?

Лæппу йын радзырдта, афтæ-уфтæ, дам, æрцыд мæ хъуыд-даг æмæ мæ бæстæ ‘рымысыдтæн, фæлæ ма зæхмæ куыд ных-хизон, уымæн ницы зонын.

Уастырджи йæ исдугмæ урæдта йæхицæн, стæй йын афтæ:

– Ды мемæ фæцæринаг нал дæ, фæлæ мæнæ ме ‘фсургъыл сбад, уый дæ фæхæццæ кæндзæн иу ранмæ. Уым иу фыркъа ис æмæ йын кæд йæ галиу сыкъайыл фæхæст уай, уæд дæ ноджы уæларвмæ фехсдзæн, кæннод та зæхмæ.

Лæппу фыркъайæн галиу сыкъайыл фæхæст, æмæ йæ уый ноджы авд уæларвмæ фехста. Уым лæппу æхсыры цады былмæ æрхаудта. Цады хуры чызджытæ сæхи надтой, лæппу сын сæ дзаумæттæ бамбæхста.

Над куы фесты, уæд лæппуйæ сæ дзаумæттæ курынц. Лæппу сын афтæ:

– Уæ хистæр зæронд у, уæ кæстæр æвзонг, фæлæ астæуккаг мæ хай фæуæд.

Хуры чызг сразы, æрмæст ын афтæ зæгъы:

– Нæ иу иннæмæн диссагыл дис куы зæгъа, уæд ахицæн уыдзыстæм.

Лæппу æмæ чызг иу ран тархъæды хæдзар сарæзтой æмæ царын райдыдтой. Чызгæн лæппу райгуырæд æмæ йæ ердойæ бирæгътæн раппæрста. Дыккаг лæппу йын куы райгуырæд, уæд та уый дæр аппæрста.

Æртыккаджы куы раппæрста, уæд лæппу ныддис кодта:

– Ай диссаг куыд нæ у, алчи сывæллæтты хъомыл кæны, мах та сæ бирæгътæн аппæрæм.

Уæд ын чызг афтæ:

– Ды диссагыл дис бакодтай, æмæ махæн иумæ царæн нал ис, фæлæ дын гъа мæ къухдарæн, æз дæн Байсаны чындз, тагъд чындзы цаудзынæн æмæ-иу уырдам фæзын.

Лæппу рацыд æмæ та Уастырджимæ бахауди. Уастырджийæн йæ хабæрттæ куы радзырдта, уæд уый тæхджытæм фæдзырдта æмæ сын загъта:

– Ацы лæппуйы уæ Байсаны зæхмæ чи фæхæццæ кæндзæни?

Тæхджытæй йæ ныфс ничи хаста, фæлæ æрæджиау иу зæронд цæргæс æрбатахтис æмæ уый афтæ:

– Дæ хорзæхæй фесæфон, Уастырджи, Байсаны дуармæ, уаллон хæрынхъом куы фæдæн, уæд ратахтæн æмæ мæнæ ныр базæронд дæн. Мæ раздæры хъæру мæм куы уайд, уæд æй æз фæхæццæ кæнин.

Уæд Уастырджи цæргæсыл зæды кæлмæрзæн асæрфта, æмæ та йæ раздæры хъæру йе уæнгты бацыд. Афтæмæй цæргæс ратахт æмæ лæппуйы зæхмæ æрхæццæ кодта.

Лæппу бахауд Байсаны фысгæсмæ, фысгæс æй æрфарста:

– Чи дæ, кæдæм цæуыс?

Лæппу йын афтæ:

– Байсанмæ цæуын, Байсаны уазæг дæн.

Фыййау лæппуйæн радзырдта, зæгъгæ, Байсан йæ дыууæ чызжы чындзы æрвиты, йæ лæппуйæн та ус кæны æмæ стыр чындзæхсæв æрымысыд. Æртæфондзыссæдзы хуыскъ хъуццытæ аргæвста, æртæфондзыссæдзы та байраг бæхтæ.

Уалынмæ чындзæхсæджытæ æрцыдысты, сæ размæ рацыдысты Байсаны адæм дæр æмæ стыр чындзæхсæв кæныныл схæцыдысты.

Байсан йе ‘ххуырстытæн загъта, цæмæйдæриддæр ын чындзæхсæвмæ йæ адæмы иууылдæр æрхуыдтаиккой. Хуынд куы фес-ты, уæд чындз афтæ:

– Байсан, дæ адæм иууыл ам не сты?

Байсан афтæ:

– Иууылдæр ам сты, æрмæст ма фыййæуттимæ иу магуыр лæг баззадис.

Чындз афтæ:

– Хонын магуыры хъæуы, уый йеддæмæ хъæздыг йæ хæдзары дæр бахæрдзæн.

Лæппуйы дын æрбакодтой æмæ дын уыцы рæстæджы кæсынц, æмæ дæлæ æртæ барæджы æрбатæрынц. Нæуу сыскъуынынц æмæ йæ хурыл цæвынц. Уыдон уыдысты, бирæгътæн кæй аппæрс-стой, уыцы лæппутæ.

– Æтт, нæ фыд, куыдтæ дæ? Тæрсгæ ма кæн! – фæхъæр кодтой лæппутæ.

Байсаны бинонты ныццагътой æмæ сæ мад æмæ сæ фыдимæ рафардæг сты...

Уыдонæй куыд ницы федтай, дæ рын, дæ сонæй дæр æндæр мацы фен.

МÆГУЫР ЛÆГ ÆМÆ УС

Раджы, хæрз раджы, дæлимонтæн ма уæлзæххыл фæндаг куы уыд, уæд цардысты иу мæгуыр лæг æмæ йæ ус. Бонтæ цыдысты, фæлæ уыдон кодтой мæгуырай-мæгуырдар.

Иу хатт ус йæ лæгæн скодта кæрдзын æмæ йæ арвыста куыстагур. Лæг бирæ фæзылд, фæлæ йæ ничи баххуырста. Фесты йæ фæндаггæгтæ æмæ уæд раздæхти фæстæмæ. Ус та йын скодта дыккаг фæндаггæгтæ æмæ та йæ арвыста. Лæг бирæ фæцыд, цъус фæцыд, уый Хуыцауы бын йæхæдæг зыдта, æрмæст иу ран дыууæ фæндаджы астæу æрбадти дурыл æмæ улæфыд.

Чысыл фæстæдæр, Хуыцау уын хорз ракæна, дур базмæлыд. Лæг фестад æмæ æркасти дурмæ, сфæлдæхта йæ æмæ йæм кæсы: дуры бын дæлзæхмæ къахт уæрм, уæрмы та – авдсæрон уайыг. Уайыг лæгъстæ кæны мæгуыр лæгæн: «Баххуыс мын кæн æмæ схизон!» Фæлæ лæг сæхгæдта уæрмы дуар æмæ раздæхт йæ хæдзармæ. Ус æй куы ауыдта, уæд ыл ныццъæхахст кодта, цæмæн та, дам, раздæхтæ! Лæг баздæхт усмæ æмæ йын сусæгæй афтæ: «Сабыр, еу фæуа дæ къона, æз абон хæзна ссардтон. Рахæссæм голлагтæ æмæ бæндæн æмæ нæхицæн схæссæм фæллоу».

Ус фæгæпп кодта, бæндæн райардта, голлагтæ дæр афтæ, æмæ лæджы улæфын дæр нал бауагъта, афтæмæй йæ акодта фæстæмæ.

Уæрммæ куы æрхæццæ сты, уæд ус фæхъæр кодта: «Мæн ауадз хæзнайы, ды та дзы ницы ссардзынæ, магуса!» Лæг дæр ма æфсонæн ныхас кодта, стæй сразы, æмæ усы бæндæнæй ауагъта уæрмы, йæхæдæг цингæнгæ фездæхти, ома, дам, гъеныр фервæзтæн мæ усæй.

Рацыдис иу мæй. Лæг æрымысыд йæ усы, æрфæндыд æй йæ фенын æмæ рацыд уæрмы цурты. Уæрмы дуар куы бакодта, уæд æм уайыг дзуры: «Ацы усæй ма мæ фервæзын кæн æмæ æдзух дæуæн лæггадгæнæг уыдзынæн». Лæг фæтæригъæд кодта уайыгæн æмæ йæ сласта. Уæд ын уайыг загъта: «Æз дын дæ хорздзинад нæ ферох кæндзынæн æмæ дын аразын уыцы хорздзинад: цу æмæ мæлæтæй здах рынчынты, хос та сын кæн мæ номæй æмæ ис лæвæрттæ».

Иучысыл ацыдысты æмæ хъусынц: æлдарæн фæрынчын йæ лæппу æмæ йын хосгæнæг хос нал ары. Мæгуыр лæг ныццыд, лæппуйæн дон адардта, асæрфтытæ йæ кодта, æмæ лæппу фервæзти.

Уыцы хабар куы фехъуыста Хуссары æлдар, уæд акодта мæгуыр лæджы йæ чызгæн хосгæнагæй. Лæг та хос кæнын куыд байдыдта, афтæ уæйыг дæр фæзынд æмæ ныхъхъæр кодта лæгыл: «Чи дын радта бар?» Æмæ хъуамæ лæджы фæнадтаид. Уæд мæгуыр лæг бартхыраен кодта уæйыгмæ усæй. Уæйыг фыртæссæй æрсабыр.

Мæгуыр лæг та уыцы æлдарæй дæр райста лæвар æмæ рацыд йæ хæдзармæ, ссардта бæндæн æмæ ацыд йæ усы исынмæ.

Дуар куы бакодта, уæд æй ауыдта уæйыг, чидæр, дам мын мæ хæдзар халы, фæлæ цалынмæ уæйыг хæццæ кодта, уæдмæ лæг йæ усы сласта. Уæйыг усы куы ауыдта, уæд авд хохы сæрты ахызт тæссæй.

Лæг ракодта йæ усы æмæ рафардæг. Исдугмæ йын ус радзырдта йæ хабæрттæ, стæй йæ базыдта æмæ кæрæдзиуыл фæцин кодтой. Абон дæр ма цæрынц.

ФЫЙЙАУ ÆМÆ ХÆЙРÆГ

(Мæгуыр лæг æмæ хæйрæджытæ)

Раджыма-раджы уыдис иу мæгуыр лæг. Тынг схъыг ис мæгуырдынадæй.

Иу бон байбыны раз къæйыл бады. Йæ лæдзæг йæ сæрма быцæу радта, афтæмæй йæхимидæг катый кæны: «Куыд бакæнон, лыстæг фос уæддæр куы бафтид мæ къухты».

Уыцы афон хæйрæг йæ уæлхъус февзæрдис:

– Цы кодтай, мæгуыр лæг, цæуыл маст кæныс?

– Куыиннæ маст кæнон! Лæг зæхх æмæ фосæй лæг у, æмæ дзы мæнæн иу дæр нæй. Стыр бон нал зонын æмæ къаты бон.

Хæйрæг ахъуыды кодта æмæ зæгъы:

– Мæгуыр лæг! Кæд бафидауæм, уæд дын æз ратдзынæн фондз сæггы лæскъ.

Мæгуыр лæг йæ худыл фæстæмæ фæхæцыди, йæ цæсгом фæрухс ис æмæ зæгъы:

– Куыиннæ бафидаудзыстæм стæй, цыдæриддæр мын зæгъай, ууыл разы уыдзынæн.

– Уæдæ хорз, мæ сæгътæ дын дæттын лæскъ æртæ азмæ. Æртæ азы фæстæ сæртæ мæхи, цæуæт та иумæйаг, æрмæст ахæм дзырдæй: сау сæггы ма аргæвд, мадæр цъæх сæггы, мадæр гуымыдзайы, мадæр урс сæггы, мадæр хъулоны.

Мæгуыр лæг джихæй аздад æмæ ницыуал дзуры. Йæхмидаг хъуыды кæны: «Ай хуызæн фосæй æнæфос хуыздæр у. Уый йæ ныхæстæм гæстæ мæнæн иу сæгъ æргæвдыны бар дæр нæ дæтты, æмæ ма сæ хизгæ та цауыл кæнон?»

Æрæджиау фæхъуыды кодта мæгуыр лæг æмæ зæгъы:

– Дæ ныхасыл разы дæн, фæлæ æз дæр иу ныхас зæгъон: сæгътæн сæ уарæн рæстæг куы ‘рцæуа, уæд-иу мæм мадæр хуыцаубоны æрцу, мадæр къуырисæры, мадæр дыщцæджы, мадæр æртыщцæджы, мадæр цыппæрæмы, мадæр майрæмбоны, мадæр сабаты. Иннæ бонтæй дæ кæцы бон фæнды, уæд æрцу.

Мæгуыр лæг сæгъты йæ хæдзармæ аскъæрдта.

Æртæ азы фæстæ хайрæгæн йæ сæгътæ уарыны рæстæг æрцыди. Ницыуал зоны хайрæг, цы бонь ма æрцæуа йæ сæгътæ уарынмæ. Къуыри у авд бонь, æмæ йын уыцы авд бонь бар нæй мæгуыр лæгмæ цауынæн.

Хайрæгæн бон цауыны бар кæй нæ уыд, уый тыххæй æртыццæг æхсæвы æрцыди мæгуыр лæгмæ. Мæгуыр лæгæн нал уыди гæнæн æмæ сæгъты байуæрстой.

Иу сæгъ ма сын иумæйаг базадис æмæ йыл нæ фидыдтой. Уæд хайрæг зæгъы:

– Ай у кайдæр сæгъ æмæ йæ аргæвдæм. Амæй фæстæмæ-иу алы аз дæр ацы ‘хсæв кайдæртæн аргæвдæм дæ сæгътæй иу.

Уæдæй фæстæмæ кайдæрты æхсæвы райдыдтой сæгъ æргæвдын.

Хайрæг аскъæрдта йæ сæгъты. Мæгуыр лæг мæсты байдыдта: «Ай мыл цæй хинæй рацыдис, уый æнхъæл кæцæй уыдтæн, æхсæв мæм цæудзæн хайрæг». Мæгуыр лæг хъавы: «Уæдæ цæмæй бафтдзысты фæстæмæ мæ сæгътæ мæ къухы?»

Иу бон мæгуыр лæг йæ сæгътæ хизы хъæды. Фæссихор фыдкъæвда скодта. Мæгуыр лæг йæ пысултæ раласта æмæ сæ уæлæ сбадтис. Къæвда куы банцад, уæд мæгуыр лæг сыстадис æмæ йæ пысултæ скодта. Уыцы бон хайрæг цæгаты сыфтæр цæгъдынмæ уыдис зымæгмæ йæ сæгътæн. Бынтон ныххуылыдз æмæ фæрсы мæгуыр лæджы:

– Дæ хорзæхæй, æз афтæ куы ныххуылыдз дæн, уæд ды цæуылнæ схуылыдз дæ?

Мæгуыр лæг загъта:

– Æз зонын алцыппæт дæр æмæ не схуылыдз дæн.

Хайрæг байдыдта лæгъстæ мæгуыр лæгæн:

– Дæ хорзæхæй, бацамон мын ацы хабар, æмæ дæ цыдæрид-дæр хъæуы лæварæн, уый мæнæй агур.

– Хорз, дæ сæгътæ мын ратт, æмæ дын æй бацамонон.

Хæйрæг магуыр лæгæй цы сæгътæ аскъæрдта, уыдон ын фæстæмæ радта. Магуыр лæг дзуры хæйрæгмæ:

– Дзæбæх мæм æрбайхъус, æмæ дын æй бацамонон мæ хин.

Хæйрæг дæр йæ дзыккутыл хæрдмæ схæцыд, йæ хъустæ разынын кодта æмæ байхъуыста.

– Фыдкъæвда дыл куы ‘рцæуа, уæд дæ пысултæ ралас æмæ сæ дæ быны бакæн. Стæй сæ фæскъæвда дæ уæлæ скæн æмæ дын сурæй лæудзысты.

Уæд хæйрæг мæстæй аскъуыд.

– Ай цы хиндзинад у, цæуыл мын асайдта мæ сæгътæ?

Магуыр лæгæн йæ фæллоу сбирæ сты. Кæй бон ма уыди уы-мæ бадзурын магуыр лæджы номæй! Æлдараты донмæ-иу сæ ныскъæрдта йæ фос найынмæ. Доны-иу комкоммæ алиуырджой иннæ фарсмæ. Уæд æлдараты фысгæстæ бацæуынц сæ маликмæ:

– Дæ фыдæхæй фесæфæм. Иу фыййау æрыскъæры нæ цъаламæ. Йæ фос нæ фосы хуызæн не сты, иууылдæр ын сты цъæх. Доны мидæг цæф саджы цыд кæнынц. Сæ ном сын хоны сæгътæ. Махæн нæ фыстæ доны нæ уæндынц. Куы дзы баивиккам, уæд-иу нæ фыстæ доны сæ фæстæ цæуиккой.

Маликк рарвыста искæйуæтты:

– Ацæут æмæ йын раттут цыппар æвары.

Рацыдысты æмæ баивтой магуыр лæджы сæгътæй. Цæутыл ын лæвардтой бурæ нæл фыстæ, фæздæттыл та – куист далыстæ.

Магуыр лæгмæ ма фыстæ нæ уыди æмæ уыдон дæр ссардта. Афтæ схъæздыг æмæ Хуыцауы дæр ницæмæуал дардта.

Иу фæсзымæг, мартъийæн ма йæ фæстаг бонтæй куы уыд, уæд магуыр лæг хъæр кæны:

– Мартъи, буртъи, бур сæныччы хъус дæр мæ нæ фæхъуыди!

Уыцы ныхас мартъийæн хъыг уыд. Йæхи бонтæ фесты, фæлæ æртхъирæны мæйæ æртæ боны æфстау райста. Уыцы æртæ боны дæргъы афтæ схъызыд, æмæ магуыр лæгæн йæ фос æмби-сыл банцадысты. Гъеныр мартъийы фæстаг бонтæ хъызаг уый тыххæй ваййынц, æртхъирæны мæй та цыбырдæр мæй уымæн у, æмæ дзы мартъи æфстау айста.

Магуыр лæг та архайдта, цæмæй йæ фос сбирæ уыдаиккой.

Уыцы рæстæджы хæйрæг дæр хъавыди, цæмæй магуыр лæгæн фос нал уыдаид. Иу хатт къулбадæг ус Тарангелы хохмæ

куывды ссыдис. Фæстæмæ куы раздæхт, уæд Дзæгъæл комы хайрæг æрттæделармæй йæ размæ бауад. Исдугмæ аныхæстæ кодтой, стæй къулбадæг ус фæрсы хайрæджы:

– Дæ хорзæхæй, цæуыл æнкъард дæ?

– Куыинæ уон æнкъард! Лыстæг фосы хицау уыдтæн, æмæ мын сæ мæгуыр лæг сай-майтæй йæхи бакодта. Мæ фосы мын быдираг лæг зонгæ дæр нæ кодта, ныр дзы уый æлдаратæм дæр ныххæццæ кодта, æз та æнæ фосæй баззадтæн.

Къулбадæг ус зæгъы:

– Æз дын дæ фосæй дæ къухы бафтаудзынæн, йæхимæ ма чи баззайа, уыдон та скъуынгæ скæндзынæн.

Къулбадæг ус бирæгъы рацахста, йе ‘фцæджы йын синаг бакодта æмæ мæгуыр лæджы дуармæ балаууыд. Мæгуыр лæг бирæгъ нукуы федта æмæ фæрсы къулбадæг усы:

– Цы фос у ай?

Уый йын зæгъы:

– Дæ фосы зиан дын фехъуыстон, æмæ ай та у фосы Фæлвæра. Кæд дæ фæнды дæ фосы фылдæр, уæд æй балхæн. Иу бон æмæ йæ иу æхсæв дæ фосимæ куы баппарай, уæд уыйас бирæ фестдзысты, æмæ дуар нал бакæндзынæ.

Мæгуыр лæг зæгъы:

– Саргъ кæн дæ фосы Фæлвæрайæн.

– Мæнæн ис бирæ хицауттæ æмæ æз нæ айсдзынæн цæуæтджын сæртæ. Фæлæ мын ратт фынддæс цъынæр фысы æмæ фынддæс цъынæр сæгъы.

Рахицæн кодтой дæс æмæ ссæдз сæры. Иннæтæм бирæгъы бауагътой скъæтмæ, сæхуыддæг дуар фидар сæхгæдтой.

Уыцы бон мæгуыр лæг урсаджы кувинæгтæ сарæзта æмæ Фæлвæрайæн бакуывта. Фæсхæрд къулбадæг ус йæ фос аскъæрдта.

Дыккаг бон мæгуыр лæг скъæты дуар бакодта, мæ фос фенон, зæгъгæ. Бирæгъ фосы сур цагъд ныккодта, сæ туг сын бацъырдатæ æмæ сæ кæрæдзи уæлæ срæдзæгъд кодта.

Мæгуыр лæг та йæ фыццаг бынаты сбæдти. Бынтон смæгуыр и. Бирæ ма фæзылди къулбадæг усы фæстæ, фæлæ йын цы хъомыл уыд!

Уымæй цы ницы федтат, уæ низ, уæ сонæй дæр æндæр мацы фенут, фæйнардыгæй хъусджытæ!

Чиныг «Ирон адамон аргъæуттæ»,

Цхинвал, «Ирыстон», 2003.

УИДÆГТÆ

ДЗИЦЦОЙТЫ Юри

БУРХОХЫ КУЛЬТЫ ТЫХХÆЙ

Бурхохы тыххæй (хонынц ма йæ «Бурсамдзели» æмæ «Хурбадæны хох» дæр) ирон адæммæ цы таурæгътæ, мифтæ, æнæуи хабæрттæ баззад, уыдонæй хорз зыны, ацы хох уаз, табуйагыл нымад кæй уыдис, йæ сæрыл зæдбадæн кæй уыдис, уый. Ацы хохимæ баст метеорологион мифтæ, мыггагон æмæ бынæттон таурæгътæ иумæ куы æрæмбырд кæнæм, уæд се ‘хсæн дзæвгар разындзæн иумæйаг бынæттæ, æмæ иу эпикон циклы баззайæццæгты хуызæн зынынц.

Бурхохимæ баст рагон эпикон цикл йæ реконструкцигонд варианты иттæг æввахс лæууы нарты кадджыты райдиан цикламæ. Йæ уидаг та хæццæ кæны суанг иумæйаг ариаг дугмæ.

Цы эпикон циклы кой кæнын, уый сæйрагдæр сюжетон сконд ахæм у: 1) Адæймагады цардæн йæ райдианы уыди «сызгъæрин дуг»: уæды рæстæджы адæм нæ зыдтой нæдæр уазал, нæдæр зымæг, нæдæр, низтæ цы сты, уый. Уæды рæстæджы канд Бурхохы дæлвæзты нæ, фæлæ ма хохæн йæ уæлвæзты дæр зади рæсугъд зайæгойтæ. 2) Бурхохы сæрыл уыд агъуыст – хуры бардуаджы царæнуат. Уырдаæм æм зæдтæ æмбырд кодтой тæрхон кæнынмæ. 3) Хуры бардуагмæ ахæсты уыд зымæджы бардуаг – Бонвæрнон. 4) Уæды рæстæджы хохы сæрмæ цыд уæрдонвæндаг æмæ йыл, æвæццæгæн, зæххон адæм цыдысты, зæдтимæ фембæлыны сæр-иу сæ куы хъуыд, уæд. Фæстæдæр ацы фæндаг фехæлди. 5) Хохы сæрмæ, æвæццæгæн, зæдты агъуысты мидæг, уыд æлутон, фæлæ йæ чидæр радавта æмæ йæ зæхмæ æрхаста. 6) Хохы сæрмæ ма уыд егъау галуан дæр, æмæ дзы цардысты зæххон паддзæхтæ. 7) Иухатт Бонвæрнон аирвæзт ахæстæй æмæ арвыл абадти. Йæ уæлвæд мит ныккалдта, æмæ уæд «сызгъæрин дугæн» йæ кæрон æрцыд: адæм базыдтой æмæ бавзæрстой уазал бонтæ, стæй хæхты сæртæ фæгæмæх сты æмæ сыл мит æрбадти.

«Сызгъæрин дуджы» тыххæй къаннæг информаци баззад нарты кадджыты дæр. Мæнæ цы загъдæуы иу кадæджы: «Нарты Уæхтæнæджы сфæлдыста æрдзы фарн æмæ Хуыцауы комытæф. Иугæр куы сæвзæрдис, уæд æрцарди бæрзонд хохы фидæртты. Уæхтæнæг æрцарæзта дардыл зылд галуантæ Тæлæгты быдырты. Уалынджы йæм уæларвæй Куырдалæгон рауагъта æрвон фæтыгæй æндон уæйыг¹, болаты куырдадзы цагъд. Уæхтæнæг дын райдыдта хуым кæнын тыгъд быдырты æмæ байтыдта æлутон хор Уациллайы нæртон тауинагæй, æрмæджы нæмыгæй. Уациллайы фырт Гæбутдзали йын хъахъхъæдта йæ хъугæмттæ цыр. Нæ уагъта Уæхтæнæджы хуымтæм мигъай, æврагъай иуы сыг² æмæ Нафы фыдæхæй дымгæ» (ИАС, 1, ф. 7).

Ацы текстæй куыд зыны, афтæмæй фыццаг зæххон адæймаг нæ зыдта, мигъ, æврагъ æмæ дымгæ цы сты, уый. Зæдтæ æмæ дауджытæ та уыдысты йе ‘ххуыстæнджытæ. Цы «æлутон хор»-æй йæ схайджын кодтой, уый та цыдæр хуызы баст у, Бурхохы сæрмæ цы æлутоны кой кæнынц, уымæ.

Бурхохимæ баст эпикон цикл æмæ нарты кадджыты æхсæн ис æндæр параллельтæ дæр, фæлæ ам сæ кой нæ кæндзынæн. Развалгъау уал хорз сахуыр кæнын хъæуы Бурхохимæ баст хабæрттæ. Уый та æнцон хъуыддаг нæу, уымæн æмæ уыцы таурагътæ æххæстæй нæма зонæм. Дæлдæр цы æрмæг мыхуыр кæнын, уый æрæджы ныффыстон фольклорон экспедицийы рæстæджы, æмæ иуцасдæр хъуамæ баххæст кæна бацамынд згъуыд.

* * *

Бурсамдзелийæ загъынц афтæ: схизæн æм ис Урсдзуарырдыгæй, фæлæ йæм ничи хызт. Иу рæстæджы йæм схызтысты æмæ, дам дзы хохæн йæ тæккæ сæр сисамæдтытæ ис, хæдзары бынæттæ. Цуайнæгтæ дæр, дам дзы ис. Кæй уыдысты, уый ничи зоны.

Радзырдта йæ 75-аздыд Хæныкъаты Григолы фырт Сослан, Уæллаг Згъуыбиры, 1998 азы 9 июлы.

* * *

Бурсамдзелийæн йæ бон вæйы Атынæджы (26 июлы). Сентябры ма йын иу бон ис – Майрæмыкуадзæны фæстæ æртыц-

цæджы. Кувынц æм, цæмæй их ма ‘руадза, къæвда куы хъæуа, уæд къæвда скæна, хур куы хъæуа, уæд хур скæна’³.

Бурсамдзели у зæдты хистæр⁴, зæдты бæрзонддæр æмæ, дам, уый (тынг) æххуыс кæны. Иууылдæр, дам, азы бар уый къухы и. Зæрæдтæ йæм афтæ куывтой: «А, Бурсамдзели, азы бар дæ къухы и æмæ цы хуыздæр уыздæн, уый адæмы къухы бафтау!»

Йæ сæрыл, дам, хæдзар уыди. Ныр дæр дзы Чеселтырдыгæй хъæды æлхынцъ зыны.

Нæхи рæгътæ, бæрзонддæр цы рæгътæ сты Дзомагъы, уыдон «Æлутонвæндаг» хонынц; Бурсамдзелийы сæрыл цæрджытæ уыди æмæ, дам, Куырттатай æлутон ластой – уым (ома хохи уæлæ – Дз. Ю.) хуымгæнд нæ уыд, æмæ цæмæй цардаиккой?! Æлутон та у ахæм: гыццыл дзы бахæр æмæ, дам, цæрдзынæ æмæ цæрдзынæ⁵.

Бурсамдзелийы сæрæй, дам, æрæджыйы онг дæр уасæг уасыди. Уым цы цæрджытæ уыд, æвæццагæн, уыдонæй баззад.

Бурсамдзелийæн йæ разы сомих царди. Сызгъæрин дзы къахтой æмæ йæ хæрджытыл Онырдæм ластой⁶. Стæй сæм иу зæронд лæг уыд æмæ, дам, бæхы фаджыстыл фæззыгон халас абадт æмæ, дам, афтæ: «Махæн ам цæрæн нал и, сәнæфсир дзы нал зайдзæни!» Æмæ алыгъдысты дæлæмæ.⁷ Уый фæстæ уым ирæттæ æрцардысты.

Радзырдта йæ дзомагъаг зæронд лæг Джыккайты Софроны фырт Тотыри (1923 азы гуырд), 1998 азы 13 июлы, Бузалайы хъæуы.

* * *

Бурхохæн йæ бæрæгбон вæййы августæн йæ 15-ы, кæнæ йæ 20-ы⁸. Бурхохæй куырдтой, цæмæй дымгæ ма уа æмæ хорыл их ма ныууара, æмæ хуым ма фесæфа; цæмæй фос хъомыл кæной æнæнизæй, цæмæй сын (ома адæмæн – Дз. Ю.) хорздзинад ратта. Цæмæн æй хуыдтой «Бурхох», уый бæрæг нæу. Йæ бæрæгбон-иу куы уыди, уæд кусын нæ фæтчыди æмæ-иу ничи куыста.

Афтæ дзурынц, ам, дам, кæддæр сәнæфсир зади æмæ, дам дзы быркуытæ уыди. Уыдон гæды ныхæстæ сты! Раздæр-иу адæм кæрæдзиимæ хæцыдысты æмæ-иу мæсгуыты бадтысты, æмæ-иу уым (ома быркуыты – Дз. Ю.) доны фæсауæрц уыд æппæт хæстонтæн⁹.

Радзырдта йæ Гаглойты Газаны фырт Георги, 84-аздзыд, Ванелы, 1998 азы 13 июлы.

Журнал «Фидиуæг», 1998 аз, № 5

ФИППАИНÆГТÆ

¹ Ам дзырд «уайыг», амоны дзывыр кæнæ гутон. Кæс: «Мах дуг», 1998, № 2, ф, 146–147.

² Чиныджы фыст у «ихы сыг», фæлæ уый, æвæццæгæн, рæдыд у.

³ Бурхохæн йæ бæрæгбон сусæны тæккæ тæвды кæй вайыи, уый ууыл дзуры, æмæ йæ сæрмæ бадаг зæд Хуры бардуаг кæй уыдис. Дыгургомы та июлы мæйы куывд кодтой Сосланæн æмæ, Бурхохæй куыд курынц, афтæ – Сосланæй дæр: «просят его о хорошей погоде, о дожде» (Миллер В. Ф. Осетинские этюды. Ч. 2, с. 285). Ж. Дюмезиль куыд равдыста, афтæмæй нæртон Сосланмæ дæр ис хуры бардуаджы миниуджытæ. Æмæ цымыдисаг куыд нæ у, нæртон Сосланмæ дæр, Бурхохы бардуагау, рæстæг фæхуыздæр кæныны хъомыс кæй ис, уый: «Чары, присущие только Сослану-Созырыко, состоят в том, что в его воле вызвать мороз или удушающую жару» (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. М., 1990, с. 82). Сосланы ацы хъомыс Дюмезиль рæстагæй бæтты нæртон багъатыры хурон миниуджытимæ.

Бафипшайын хъæуы уый дæр, æмæ Ерманы авд дзуарæн сæ хистæр – Цыргъы дзуармæ дæр кæй ис æнгæс миниуджытæ: мæ информант Хæныкбаты Сослан куыд зæгъы, афтæмæй Цыргъы дзуарæй куырджы, цæмæй «их, фыдкъæвда ма ‘руадза». Æнгæс миниуджытæй хайджын уыд нæртон æхсин Сатана дæр: уымæн йæ бон уыд адæймаджы зилгæ дымгæ фестын кæнын, науæд та-иу бахъуаджы заманы йæхæдæг фестад мигъы сыг æмæ-иу нартæй искæй æрæмбæрзта, цæмæй йæ знаг ма фæдтаид. Иу кадæгмæ гæстæ та, Сатана куы ныккуыдта, уæд йæ куыдæй «цъæх арвыл сау мигъ æрбадти, æмæ сыл (нартыл) уый дæр уырдыгмæ кæуы, згъалы арв йæ цæстысыг» (ИАС, 1, ф. 40). Ардыгæй хорз зыны, Сатанайы цæссыгтæ къæвдаимæ кæй ассоциаци кодтой, уый.

Цы абарстытæ сарæзтон, уыдонæй зыны, Сослан, Бурхохы бардуаг, Цыргъы дзуар æмæ Сатана æнгæс мифологион персонажтæ кæй сты, уый. Уыдон се ‘ппæт дæр хайджын сты хурон миниуджытæй. Нарты Сатана хуримæ баст кæй у, уый æппæты хуыздæр зыны иу дыгурон кадæгæй. Ам Сатана йе ‘хсæв Гуры фидары арвиты, райсомæй та нарты хъæумæ ссæуы. Сатана Гуры фидармæ куы ацæуы, уæд нарты хъæуыл тар мигъ æрбады, фæлæ фæстæмæ нарты хъæумæ куы æрыздæхы, уæд та нартыл хур ракасы. Нартæ куы бамбæрстой, Сатана æмæ хуры фæзынды æхсæн комкоммæ бастдзинад ис, уый, уæд æруынаффæ кодтой æмæ нал ауагътой Сатанайы нарты хъæуæй (Нарты. Осет. героич. эпос. Кн. 1, М. 1990, с. 370).

Иугæр Сатана хур æмæ бонхъæды бардуаг у, уæд Бурхохы сæрмæ цы сылгоймаг-бардуаг бадти – иры хурдзæсгом мад-паддзах кæй хонынц, фæстæдæр Тамары номæй кæй рахуыдтой, – уый дæр раздæр Сатана йæхæдæг хъуамæ уыдаид. Йæ равзæрдæй Сатана баст у иуæрдыгæй скифаг бардуаг Табитиимæ, иннæрдыгæй та – рагон ирайнаг (авестæйаг) бардуаг Арыдви-Сура-Анахитæимæ.

⁴ Скифаг бардуаг Табити дæр нымад уыд скифаг пантеоны æппæты ахсджиагдæр бардуагыл.

⁵ Æлутон нымад уыд, «сызгъæрин дуджы кæй хордтой, ахæм хæринагыл (Абаев В. И. ОЯФ, с. 338). Фæлæ æлутон дæлвæзтæй хохы сæрмæ хастой, зæгъгæ, уый бауырнинаг хъуыддаг нæу. Иннæ индоирайнаг мифтимæ абаргæйæ хорз зыны, растдæр кæй у ахæм верси, зæгъгæ, æлутон раздæр уыд Бурхохы сæрыл æмæ йæ уырдыгæй зæхмæ радавтой («Фидиуæг», 1996, № 1, ф. 88, 90–91). Мæ хъуыдыйы рæстдзинад зыны нарты кадджыты абхазаг вариантæй дæр. Уым нарта быцæу кæнынц æвæдзиауы стыр быркуыйыл, мæнæ ирон нарта Уацамонгæйыл куыд быцæу кæнынц, афтæ. Быркуыйы цы сæн уыд, уый рахсысти æрмæстдæр Бжейквæ-Бжашлайы ныхæстæй. Ацы хъуыддаг Сасрыхъвамæ хардзау æркаст æмæ рагъы сæрæй фесхуыста быркуыйы. Кæмдæр дæлвæзы быркуы лыстæг згъæлæнтæ ныцци. Йæ мидæг цы сæнæфсиры æппытæ уыд, уыдон ныппырх сты Абхазы зæххыл æмæ сæ нæртон сæнæфсиртæ сзадиди (Приключения нарта Сасрыквы и его девяноста девяти братьев. М. 1962, с. 187–191). Куыд уынæм, афтæмæй абхазаг кадæджы дæр алæмæттаг быркуы æд нуазинаг рагъы сæрыл æвæрд уыд æмæ уырдыгæй æрæфтыд зæхмæ. Æнгæс кадæг ис адыгтæм дæр.

⁶ Æцæгдзинадæй Бурхохы фарсмæ сызгъæрин никуы къахтой. Информант цы сызгъæрины кой кæны, уый у сыгъдæг мифологийы мотив. Цæвиттон, Геродот куыд хъусын кæны, афтæмæй скифаг мифологийы ис мификон (Рипейаг) хæхты кой æмæ уым дæр бирæ сызгъæрин хуыдтой. Уый, дам, хъахъхъæнынц алæмæттаг мæргътæ – грифтæ (Геродот, IV. 13). Иунæг ацы абарстæй дæр бæрæг у, скифаг мификон хæхтæ æмæ Бурхохимæ баст мифты æхсæн генетикон иудзинад кæй ис, уый.

⁷ Дæлæмæ – ома Гуырдызистонырдаæм.

⁸ Уæлдæр куыд федтам, афтæмæй Дзомагъгомы та Бурхохы бæрæгбон кодтой июлы 26-æм бон.

⁹ Информанты фæстаг ныхæстæ æмбарын хъæуы куыд рагон мифы рационализацæ. Æнгæс фæзындыл æмбæлæм æндæр фольклорон уацмысты дæр.

АХУЫРГÆНÆГÆН ДÆХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбег

«МÆ ИРЫСТОН! ДÆ НОМÆЙ БОНДЖЫН ДÆН...»

(Малиты Васойы сфæлдыстад астæуккаг скъолайы)

Ацы аз, æртхъирæны мæйы цыппæрдæсæм бон нæ номдзыд поэт Малиты Васойыл хъуамæ сæххæст уыдаид 80 азы. Фæлæ фарон фæззæг уæззау рынчыны фæстæ ахицæн йæ цардæй. Малиты Геуæргийы фырт Васойы зыдтой курдиатджын поэт, прозаик, драматург æмæ тæлмацгæнæгæй. Æмдзæвгæтæ, поэмæтæ, новеллæтæ, уацаутæ, роман, пьесæтæ, тæлмацтæ – литературæйы алыхуызон жанрты бафæлвæрдта йе сфæлдыстадон тыхтæ Васо æмæ йæ къухы бафтыди стыр æнтыстытæ.

Йæ фыццаг æмдзæвгæ газет «Рæстдзинад»-ы рухс федта 1955 азы. Уæдæй фæстæмæ йе ‘мдзæвгæтæ æмæ радзырдтæ цыдысты Цæгат Ирыстони газеттæ æмæ журналты.

1963 азы мыхуырай рацыд йæ фыццаг поэतिकон уацмысты чиныг «Фат æмæ æрдын». Тынг æхсызгонæй йыл сæмбæлдысты чиныгкæсджытæ. Æрыгон поэты сагъæстæ нæ царды фарстатыл, поэзийыл æмæ царды нысаныл æркæсын кодтой Васойы аив дзырдмæ нæ интеллигенци æмæ литературæиртасджыты.

Йæ иннæ чиныг «Мæйрухс æхсæвтæ» æвдисæн уыди, Васо радзырдтæ æмæ уацаутæ фыссынмæ дæр кæй арæхсы, уымæн.

Фæлæ фыссæджы стырдар æнтыст у йæ поэतिकон чиныг «Рохсанæ» (Дзæуджыхъæу, 1988). Поэт йе ‘ргом аздæхта йе ‘мдугонты цæрæццаг фæлгонцтæм æмæ съл тауы рагон ирон сългоймаджы ном Рохсанæйы рухс, рæсугъддзинад æмæ зæрдæйы тавс. Адæймаджы намыс æмæ йæ удыхъæды сыгъдæгдзинад, райгуыраен бæстæмæ уарзондзинад систы фыссæджы уацмысты сæйраг дзуринæгтæ.

Æнæ зæгъгæ нæй, Васойы курдиат театралон аивады дæр куыд ахадгæ у, уый тыххæй. Музыкалон-драмон театры сценæйыл ын æвæрд æрцыди пьесæ «Калм æмæ хъисфæндыр», фæстæдæр та йæ иннæ уацмыс «Саст бандон». Куыд драматург, Васойы курдиат æххæстæй рагом йæ пьесæты чиныг «Ацырухс»-ы (1980).

Васо йæ фæстаг чиныг «Уадзимистæ»-мæ (Дзæуджыхъæу, 2008) бахаста радзырдтæ, дыууæ пьесæйы («Темур-Алсахъ» æмæ «Цагъартæ») æмæ йæ тæлмацтæ – «Сæдæ япоинаг поэти сæдæ æмдзæвги» æмæ тæлмацтæ – Вильям Шекспиры трагедитæй – «Отелло» (дыгурон æвзагмæ) æмæ «Гамлет, даниаг принц» (ирон æвзагмæ).

Зындгонд у фыссæджы æхсæнадон архайд. Уыди республикæйы чыныгуарзджыты æхсæнады сæргълаууæг, фæстæдæр та Цæгат Ирыстоны Фысджыты цæдисы сæрдар. Васойы руаджы рухс федта литературон журнал дыгурон æвзагыл – «Ирæф». Ацы журналæн йæ фыццаг номырæй фæстæмæ уыд сæйраг редактор.

Васойæн йе сфæлдыстадон куыст æмæ йе ‘хсæнадон куысты тыххæй 2013 азы саккаг кодтой майдан «Ирыстоны намысæн».

Æхсай азæй фылдæр Малийы-фырт лæггад фæкодта ирон культурæ æмæ литературæйæн. Йæ уацмыстæй бирæтæ хаст æрцыдысты поэтикон антологитæм, ирон литературæйы хрестоматитæм.

Ацы уацы нысан у: методикон æгъдауæй баххуыс кæнын ахуыргæнагæн æмæ йæ ахуырдауатæн, бацамонын фыссæджы царды æмæ аивады хицæндзинæдтæ. Ахуыргæнаджы бон у мах æрмагæй æнæхъæнай, кæнæ та йæ хицæн хæйттæй пайда кæнын.

Васойы сфæлдыстад ахуыр кæнынц астæуккаг скъолайы æвдæм æмæ иуæндæсæм кълæсты.

7-æм кълас

Урочы темæ. **Малиты Васо. Æмдзæвгæтæ «Скифтæ», «Дыууæ бæласы» (1сах).**

Фыццаг хатт астæуккаг скъолайы ахуырдауатæ ирон литературæйы урочты Васойы биографи æмæ сфæлдыстадимæ зонгæ кæнынц 7-æм къласы. Программæ уыцы хъуыддагæн радих кодта иунаг сахат, бакæсын æмæ сахуыр кæнын та хъæуы бирæ æрмæг:

1) базонгæ кæнын хъæуы ахуырдауаты фыссæджы царды хабæрттимæ;

2) æмдзæвгæтæ – «Скифтæ» æмæ «Дыууæ бæласы» кæсын æмæ сахуыр кæнын;

3) литературæйы теорийæ базонын, цы у сидæн – поэзийы аивадон фæрæз æмæ йæ ссарын Васойы æмдзæвгæты.

Æвдæм къласы хрестомати «Ирон литературæ» ахуыргæнæгæн дæтты фадат, цæмæй ахуырдаутæ сæхæдæг бакæсой фыссæджы биографи æмæ базонгæ уой йæ царды хабæрттимæ. Фæлæ хуыздæр уыздæн, ахуыргæнæг йæхæдæг куы радзура фыссæджы тыххæй, уымæн æмæ дыккаг æмдзæвгæ «Дууæ бæласи» комкоммæ баст у Васойы цардимæ – йæ фыд Георгийы хъысмæтимæ (ацы къласы раздæр сахуыр кодтой Георгийы (1886–1942) биографи æмæ æмдзæвгæ «Дзирасгæ» (1927).

Урочы пълан та уыздæн ахæм:

- 1) Васойы цард æмæ сфæлдыстады хабæрттæ;
- 2) æмдзæвгæ «Скифтæ»: аивадон текст бакæсын æмæ æрдзырын йæ мидисыл (фæрстытæм гæсгæ);
- 3) æмдзæвгæ «Дууæ бæласы»: ахуыргæнæг кæсы дыгуронау уацмысы текст, ныхас кæны ахуырдаутимæ æмдзæвгæйы арф философон хъуыдыйыл;
- 4) ахуырдауы радзырд «Малиты Васойы фæдзæхстытæ кæстæртæн».

Урочы эпиграф

*Уыдис сæм æппæтдæр:
Нæргæ кад,
Æрвон уарзт,
Æхсар.*

Васо. «Скифтæ»

I. Ахуыргæнæджы ныхас «Хох-поэт Малиты Васо». Скъоладзаутæ фыссынц сæ кусæн тетрæдты ахуыргæнæджы ныхасы пълан. «Хох-поэт» Васойы фырбуцай схуыдта æндæр зындгонд поэт æмæ тæлмацгæнæг Бестауты Гиуæрги.

Пълан

1. Васойы æххормаг æмæ рæвдыдцух сабидуг. Йæ фыд Георгийы хъысмæт.
2. Ахуыры азтæ Дзæуджыхъæу æмæ Мæскуыйы.
3. Цæгат Ирыстоны Фысджыты цæдисы сæрдар. Аивадон журнал «Ирæф»-ы сæйраг редактор.
4. Васойы сфæлдыстадон фæндаг. 1955 аз, фыццаг æмдзæвгæ газет «Рæстдзинад»-ы.

5. Җмдзәвгәты әмбырдгонд «Фат әмә әрдын» (1963).
6. Радзырдты әмә уацауы чиныг «Мәйрухс әхсәвты» (1965). Уацау «Кәйдәр тетрадәй».
7. Пьесәтә «Калм әмә хәисфәндыр» әмә «Саст бандон» Цәгат Ирыстоны драмон театры сценәйыл.
8. Поэты стырдәр әнтыст – әмдзәвгәты әмбырдгонд «Рохсанә» (1988) (цыбыр афәлгәст чиныгыл).
9. Васойы чингуытә: «Гуйман» (1977), «Ацырухс» (1983), роман «Сурмейы хәдзар» (1974), «Уадзимистә» (2008).
10. Поэты уацмысты арф хъуыды, сә философон мидис, се ‘взаг, аивадон фәрәзтә.

II. Ахуыргәнәг аив кәсы Васойы әмдзәвгә «Скифтә»:

Скифтә

(Скъуыддзаг)

Ирыстон –
 Уый аргъау у нарты әвзагыл,
 Ирыстон –
 Уый сабийә бадти
 Сыгъзәрин фын – сагыл.
 Ирыстон йә арцәй Хуыцауы фәнд ивта.
 Цыдысты әнәнысан стәры
 Әнәхәдзар скифтә.
 Әнәхәдзар скифтә!
 Кәд тохы уә зәрдә
 Фәстагоныл сивта?
 Цы баззад уә фәдыл?
 Адзалы уынар әмә мифтә.
 Әрвгәрон әнцайы
 Уә сәры къуыдыртыл.
 Әгәрон быдыртыл
 Кәйдәр аууон уайы.
 Уый скифты әртхутәг
 Йәхицән нә ары бынат.
 Кәддәр уын хуыцауттә ләвәрдтой
 Фыдгулы сәры цармәй худтаг,

Уæлахизы ронг æмæ фат.
 Кæддæр уын æвæрдтой
 Сыгъзæрин фæлысты уæ мард,
 Цæмæй уын уæ уæнгтæ
 Зæххы æмуæз, обæутты бын
 Ныббæттой аламаты згъæр æмæ фын.
 Æнæмæлгæ барæгау
 Згъорынц фæндæгтæ.

Мыхуыргонд цæуы чинygæй: Малиты В. Рохсанæ. Æмдзæвгæтæ æмæ поэмæтæ. Орджоникидзе, Ир, 1988.

III. Дзырднат æмдзæвгæмæ:

Арц – рагон рæхойæн хæцæнгарз, йæ даргъ хъæды кæроныл уыдис æрхуыйæ конд цыргъ фындз.

Стæры цæуын – хæстон балцы цæуын.

Æнæхæдзар скифтæ – царгæ кодтой нымæтæй халагъудгонд уæрдæтты.

Ронг – нарты нозт, тынг хæрзад æмæ карз.

Аламаты – диссаджы хорз.

Джебогътыл сисын – цыргъагыл, хæцæнгарзыл сисын.

Рифтаг – дзæкъул, хордзен.

Цирхъ – рагон хæцæнгарз, хъамайы хуызæн æхсаргард.

Фæндагсар – рæствæндаг, Уастырджийыл фæдзæхст.

Згъæр – фыццагон хæстон дарæс, згъæрæй конд цæгтæй, адæймаджы буар кард æмæ фæттæй бахъахъхъаныны тыххæй.

IV. Фæрстытæ æмæ хæслæвардтæ æмдзæвгæмæ:

1. Цавæр хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ сæвзæрын кодта ацы уацмыс уæ зæрдæтты?

2. Чи уыдысты скифтæ? Цы зонут уыдоны тыххæй «Ирыстоны истори»-йæ?

3. Куыд равдыста Васо йе ‘мдзæвгæйы нæ рагфыдæлты цард?

4. Цавæр грекъаг историк ныффыста скифты æмæ иннæ адæмты царды хабæрттæ? (Геродот – «историйы фыд»).

5. Кæуыл нымæдтой сæ фыдæлты фыдæлыл скифтæ? (Таргитайы). Чи уыдысты Липоксай, Арпоксай æмæ Колаксай? Цавæр

ертæ сызгъæрин дзаумайы æрхаудысты уæларвæй? (Дзывыр æфсондзимæ, хæстон фæрæт æмæ кæхц). Радзурут ацы дзау-мæттимæ баст таурæгъ.

6. Чи уыди скиф Анахарсис? Цæмæй фесгуыхт историйы? (Стыр куырыхон лæг, скифты паддзахы фырт, уый уыди науæн-гуыр (якорь) æмæ дурынгæнæн цалх æрхъуыдыгæнæг).

7. Куыд фæуæлахиз сты скифтæ Персы паддзах Дарийыл? Куыд рацыд хинæй Дарийыл скифты паддзах Иданфирс?

8. Чи уыди скифтæн сæ тæккæ домбайдæр æмæ цытджындæр паддзах? (Атей).

9. Æмдзæвгæйы ис риторикон фарст: «Цы баззад уæ фæ-дыл?» Æмæ, æцæгæйдæр, цы ныуагътой сæ байзæддæгтæн скифтæ? (Бирæ музейты сты скифаг аивады уацмыстæ: вазæтæ, мигæнæнтæ – сæ фæрстыл таурæгъты хъæбатырты, сырды, мæргъты, æнахуыр царæгойты нывтæ. Ахуыргæндтæ схуыд-той скифты аивад «сырдтон стиль». Абон дæр ма ирон аргъæут-ты ис æстдæссион скифаг саджы кой.)

10. Зæгъут уæ хъуыдытæ æмдзæвгæйы ацы рæнхъы тыххæй: «Ирыстон йæ арцæй Хуыцауы фæнд ивта».

11. Ссарут æмдзæвгæйæн йæ аивадон мадзæлттæ: абарстытæ, сидæнтæ, фæлхатæнтæ, метафорæтæ, бирæстæлфыгтæ хъуы-ддæгты кæрон, риторикон фарст æмæ æнд. Цы нысаниуæг ис уыдонæн уацмысы?

12. Ссарут æмдзæвгæйы сидæнтæ. («Æнæхæдзар скифтæ», «О скифтæ», «Æнæхатыр скифтæ», «Мæ фыдæл»). Цæмæн пайда кæны ахæм поэतिकон фæрæзтæй поэт?

13. Цæуыл сагъæс кæны поэт? (Скифты æмæ байзæддæгты хъысмæтыл, сæ бынтыл).

14. Цавæр арф философон хъуыды æвæрд ис æмдзæвгæйы бындуры? (Хæстон царды уагæй цард нæ рæзы, æмæ уымæн фæдзæхсы автор: аразын у царды хос).

15. Кæмæ æмæ цæмæн сиды поэт:

*«Уæ цирхъытæй гутæттæ скæнут,
Хуымгæнæджы сагъæс уын фестæд фæндагсар!»?*

V. Ахуыргæнæг аив касы дыгуронау æмдзæвгæ «Дууæ бæ-ласи»:

Дууæ бæласи

Надгæрон бæласæ, бæласæ кудтæй –
Цонгсаст æвзонг кизгæ тухстæй æ фудтæй.

Æ фарсмæ æ мадæ – бæласæ хускъæ,
Дзоруй æ кизгæмæ: «Ма кæнæ тухсгæ,

Ма кæнæ, ма радæ, ма кæнæ кæугæ,
Дæу туххæн байзаттæн зæнхæбæл лæугæ.

Мæ хъури бунæ дæ дардтон, ма тала! –
Æ хъал мин фуд дунгæ дæубæл ма кала!..

Нур ма æстæгдарау ци æй ма лæуун? –
Кæнуй ма дуккаг мард мæрдти дæ кæун...»

Бæдолæ бæласæ дзоруй: «О Нана,
Мадта ма бунати седзæр ци кæна?

Фæндагбæл цæугутæ – адæми муггаг
Сирдтæй фуддæр æнцæ, æнцæ æнаккаг.

Дортæй ма æхсунцæ, цæвунцæ гъелæй,
Пъæстутæ тонунцæ ма сæри хелæй.

Нур дин ма сосфæндæ ма хъурми зæгъдзæн:
Уалдзæг ма дзæгæрæг нимпулун кæндзæн.

Фæткъу нæбал ссердзæй мæнбæл лаги фурт,
Æма нæбал уиндзæн берæгъти лæбурд».

Райгъустæй мард мади уедæгти къæс-къæс,
Райгъустæй инæфгæ æ хускъæ гъæлæс:

«Мæ радæ, ма кадæ, ме ‘взонг тоги тъинг,
Фæлтау ма будургъбæл ку сгъазидæ зинг...

Уотæ ма бакæнæ! Дæ рæзæ дæттæ,
Адæми мондаг си хæларæй сæттæ!

Мæнæн дæр мæ карнæ н' адтæй, нæ, хуæздæр,
Кудтæн мæ нанайæн дæ кари æз дæр.

Фал еу сæрдигон бон 'рцудæй уæхæн цау:
Мæ бунмæ 'рбахаста еу лæги Хуцау.

Æз æй уомæй размæ мæ фунти уидтон,
Æма мæ фур десæй мæ сæр ниттилдтон.

Фесхъиудтæй мæ цъоппæй мæ хуæздæр фæткъу,
Ниргъавта бæлццони хæдони æскъуд.

Фæллад лæг байдзулдæй, сахуста рæзæй,
Загъта: «Мæ бæласæ, фæрнæй ирæзай!

Дор дæ нæ никкодта де 'фхуæргути дор,
Де 'сконди, æвæдзи, цæруй сосæг хор.

Æз дæр мæ дзилаги фуд уагæй гъæрзун,
Фæндуй мæ, бæласæ, уæддæр дæу фæнзун...»

Рæстæг ци рацудæй, уой зонæг Хуцау,
Мæ цъæлтæ къалеутæй скалдæй нæуæг тау.

Еу бон æй мæ рæзти стардтонцæ нæмгæ,
Зиндтæй скъуд зæнгойнæй тогæрхæн зæнгæ.

«Хуæрзбон, мæ бæласæ!» – зæгъгæ, куд загъта, –
Лæгмар ин æ тæни циргъ арц ниссагъта.

Æ тог æ курæтæй калдæй сæх-сæхæй,
Уæддæр æй тардтонцæ, надтонцæ 'й æхсæй...

Адтæй е... Геуæрги – æ ном дин зæгъун, –
Мæ хускъæ уедæгти æносон æрхун.

Ковæ дæ къалеутæй цæугутæн ниллæг,
Се 'хсæн кæд зиннидæ ескæд уæхæн лæг...»

Мыхуыргонд цæуы чиныгæй: Ирон литература. Хрестомати 7-æм къаласæн. Дзæуджыхъæу, Ир, 2004.

VI. Дзырдуг æмдзæвгæмæ:

Дзæгæрæг кæнун – хурмæ судзын, хуыскъ кæнын.

Карнæ – хысмæт, ныхыфыст.

Æнаккаг – цъаммар, æнæгъдау, æнæфсарм.

VII. Фæрстытæ æмæ хæслæвæрдтæ æмдзæвгæмæ:

1. Ацы æмдзæвгæ Васо ныффыста дыгуронау. Зæгъут, йæ мидисæй йын цы нæ бамбæрстат?

2. Цавæр аивадон фæрæз равзæрста йæ уацмысæн Васо? (Диалог) Цæмæн? Чи сты диалоджы архайджытæ? (Зæронд мад – хуыскъ бæлас æмæ æвзонг чызг – тала бæлас).

3. Цæуыл у мад æмæ чызджы ныхас? Кæуыл æмæ цæуыл хъаст кæны чызг мадæн?

4. Цы радзырдта зæронд мад йæ чызгæн æмæ цæмæн?

5. Цавæр арф философон хъуыды бавæрдта поэт мады ныхасты?

6. Куыд æмбарут ацы поэтикон рæнхъыты мидис:

*«Ковæ дæ къалеутæй цæугутæн ниллæг,
Се ‘хсæн кæд зиннидæ ескæд уæхæн лæг...»?*

7. Чи уыдис уыцы «уæхæн лæг...», «Адтæй е Геуæрги»? Цы зонут сымах уый тыххæй? (Малиты Геуæрги (1886–1942) – курдиатджын поэт, лирик, Васойы фыд. Фыста æмдзæвгæтæ дыгуронау æмæ уырыссагау. Йæ уацмыстæ сты аив, мидисджын. Рацыди йын дыууæ чиныджы: «Горские мотивы» (1924, Берлин) æмæ «Ирæф» (1935, Дзæуджыхъæу).

8. Цавæр æндæр аивадон мадзæлттæй фæпайда кодта йæ уацмысы Васо? Ранымайут сæ. (Диалог, метафорæ, удджын кæнын (олицетворени), сидæнтæ, эпитеттæ).

9. Арæх æмбæлæм æмдзæвгæйы сидæнтимæ («Мæ радæ», «Мæ тала!», «О, Нана», «Мæ кадæ, ме ‘взонг тоги тьинг», «Мæ бæласæ», «Бæласæ»). Цы у ацы уацмысы сæ мидис? (Сидæн ам тыхджындæр кæны ныхасы эмоцион мидис, æвдисы уæздандзинад æмæ уарзондзинад мад æмæ чызджы ‘хсæн).

VIII. Литературæйы теори. Сидæн – поэзийы аивадон фæрæз. Малиты Васо йæ уацмысты сиды скифтæм, цыма йæ цуры сты,

афтæ. Уымæй йæ ныхас цæуы æргомдæр, бæлвырддæр æмæ нæ зæрдæмæ хъары тынгдæр.

IX. Ахуырдызуы радзырд «Малиты Васойы фæдзæхстытæ кæстæртæн». Радзурдзæн сæ ахуырдызутæй исчи. Ам пайдагонд æрцыд журнал «Ногдзау»-ы æрмæгæй (2006, №6).

Малиты Васо у зындгонд поэт, прозаик, драматург æмæ тæл-мацгæнæг. Нæ зондджын æмæ кадджын хистæр Васойы зæрдæйы фæндиæгтæ кæстæртæн хæссын уæ размæ.

Васо зæгъы: «Адæм фæлтæрæй фæлтæрма фæсивæды хъомыл кæнынц алыхуызон мадзæлттæ æмæ фæрæзтæй, уыцы фæрæзтæ сты æнæнымæц, хатгай сын бамбарæн дæр нæ вæййы æддагон адæймагæн. Фæлæ уæддæр иу хъуыддаг æнæхæлгæ фæткау цæуы адæмимæ мингай азты: кæстæртæн цыфæнды амон, цыфæнды зондджын ныхæстæ сын кæн, уæддæр ницæуыл сахуыр уыдзысты, цалынмæ сæхæдæг бавзарой, цалынмæ сæ сæхи рæдыд нæ басудза, цалынмæ сæхæдæг сæ къах не скъуырой.

Цыбырæй цы зæгъын кæстæртæн?

1. Адæймæг хъуамæ уа удæй сыгъдæг. Ам айдагъ хъомыладыл нæ хицæн кæны хъуыддаг – дæ туджы куы нæ уа уды сыгъдæгдзинад, уæд зынтæй бафтдзæн уый къухы.

2. Искæуыл ма худ – худæджы хал хауаг у. Кæд ын дæ бон истæмæй баххуыс кæнын у, уæд ын æнæмæнг баххуыс кæн.

3. Исчи куы фæрæддйа, уæд æм æвиппайды знаджы цæстæй ма ракас, бацархай уый бамбарыныл, феххуыс ын кæн дæ хæлар зæрдæйæ.

4. Удæй тыхджын адæймаг бараг у, дæ зæрдæйæ сур æнæуынондзинад æмæ маст исыны фæнд.

5. Рæстдзинад зæгъынаы макуы фæтæрс – куыддæр рæстдзинадыл гадзрахатæй рацæуай, афтæ адæймаг нал дæ.

6. Ис ахæм дыгурон æмбисонд «Тог æмæ стæгæй хæстæг нæййес, ес уодæй хæстæг». Ацы æмбисонд адæм фæлтæрæй фæлтæрма цырагъау лæвардтой кæрæдзимæ. Ахъуыды йыл кæнут. Дæхион у, зæгъгæ, уыйадыл нæ хъæуы искай сæрыл дзурын, кæд раст нæу, уæд.

7. Мæ фæстаг ныхас та у Чырыстийы фæдзæхст: «Дæхицæн дæ цæст цы нæ уарзы, уый иннæмæн дæр ма уарзæд».

X. Фæрстытæ ахуырдаутæм: 1. Васойы фæдзæхстытæй уæ зæрдæмæ кæцытæ фæцыдысты? Цæмæн?

2. Паргом кæнут адæмон æмбисæндты нысаниуæгтæ: «Хистæр – зондамонæг, кæстæр – æгъдаухæссæг», «Зондджын хистæр дзуар у», «Хистæр дзуры – кæстæр хъусы», «Кæстæры лæггад – хистæрæн зæрдæрухс», «Хистæрæн йæ фындз амæрзæмæ йæ зондæй бафæрс».

3. Дæумæ гæсгæ, фæпайда уыдзысты Васойы фæдзæхстытæ кæстæрты хъомылады, царды раст фæндæгтæ равзарынæн?

4. Цæуылнæ дзуры Васо кусын æмæ ахуыр кæнын кæй хъæуы, уыдæтты тыххæй?

XI. Хæдзармæ куыст: 1) зонын Васойы царды хабæрттæ; 2) бæцæттæ кæнын æмдзæвгæ «Скифтæ» аив кæсын æмæ ныффыссын радзырд «Æнæхæдзар скифтæ».

Уыдзæн ма

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

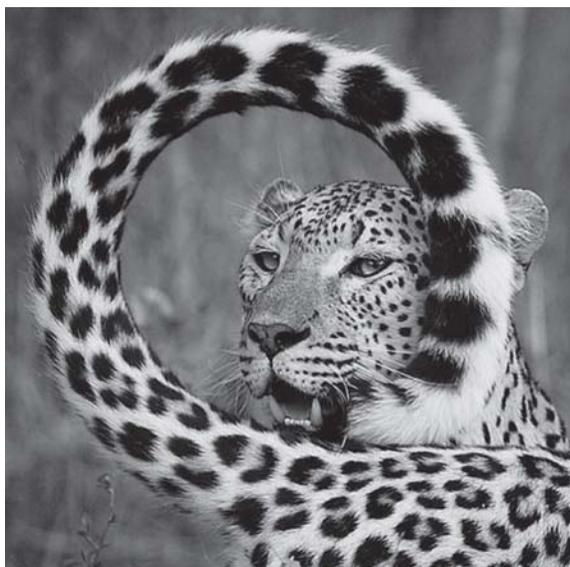

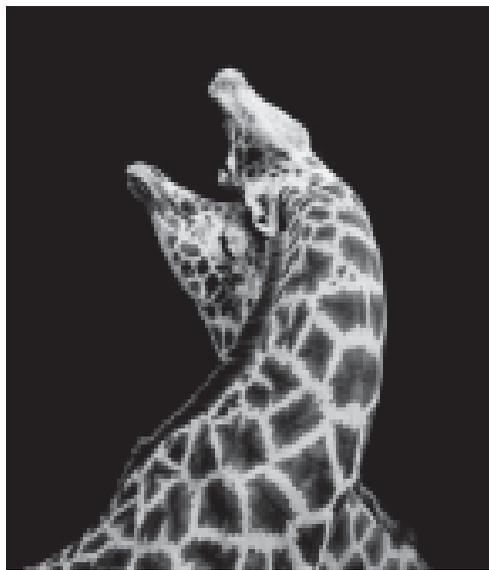

АВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

Редактору газеты «Растдзинад»

Копия Парламенту РСО-А

Ушел в небытие 20 век. Век, когда осетины из своего менее 400 тысячного населения «вырвали» цвет нации – более 2-х тысяч сограждан для уничтожения. По количеству расстрелянных соотечественников Осетия в процентном отношении превзошла все национальные республики страны с многомиллионным населением. По числу сосланных из Родины сограждан семей у Осетии нет также равных.

Из всех народов, населяющих СССР, только осетины и русские уничтожали, расстреливали своих ни в чем не повинных сограждан: офицеров, рядовых участников Первой мировой войны, землевладельцев-помещиков, интеллигенцию с непонятной жестокой яростью...

Трагические события 20 века в Осетии совершались под лозунгом: «во имя торжества справедливости, равенства, братства» и непосредственным руководством партии «Кермен», Северо-Осетинского обкома КПСС и КГБ республики, где заняли теплые места выходцы из гущи народа, в основной массе карьеристы, проходимцы – с камелионовской мимикрией, – внутренние враги народа.

Представителей сословий Кубатиевых, Тугановых, Абисаловых и т. д. расстреливали без суда и следствия. Их гноили в тюрьмах, ссылали в неведомые края. Многие исчезали с лица земли бесследно. Подрастающему поколению препятствовали в получении образования... Его унижали, оскорбляли.

В это же смутное время интеллигенция Осетии, в соответствии с коммунистической идеологией, в своих публикациях, книгах распространяли ложь, клеветнические измышления о Бадилатах, о Кубатиевых, об их якобы преступной жизни, предательстве обществу, государству и т. д.

Своими публикациями так называемая осетинская интеллигенция стремилась вбить в головы серой массы мысль о том, что представители рода Кубатиевых не имели ни чести, ни достоинства, ни нравственных устоев, что Бадила инородцы, пришедшие – для одних из Средней Азии, для других – из Венгрии, для третьих – потомки дагестанского хана. Даже договорились до того, что приписали их к потомкам Чингиз-Хана.

В распространение ложных измышлений свою лепту в 20 веке внесла периодическая печать республики, в том числе газета «Рæстдзинад», которая подключилась к этой разнузданной травле представителей фамилии аж в 1936 г.

...Сумасбродный осетинский эгоизм – явление своеобразное, утонченное, двуликое... Разжигают его, как правило, подлецы, мерзавцы, бездарности. Объектом его становятся талантливые, порядочные сограждане. Передается эта чума как эстафета из поколения в поколение...

По поводу нынешней публикации (*«Рæстдзинад», 25 января 2011 г.*) хотелось бы задать несколько вопросов.

Мог ли человек нормально мыслящий, не имеющий психических отклонений, поверить галиматье, которую газета преподнесла в новом тысячелетии о представителях фамилии Кубатиевых?

А можно ли было в осетинской среде допустить такой поступок, наказание – раздеть человека, любого смертного, догола, привязать к хвосту коня, волочить по земле, а потом выбросить как ненужную тыкву?

А можно ли допустить, чтобы кто-либо вырывал усы у Мисоса Кубатиева или подвергал его любому другому унижению, его, удостоенного боевыми орденами, медалями за боевые заслуги в русско-турецкой войне, в стычках с туркменами, который с 14-летнего возраста начал служить в Российской армии, которому в 16 лет доверили охрану жизни императора России, за что был награжден золотой медалью?

А можно ли допустить, чтобы так поступили с Мисосом, у которого двое сыновей офицеры: старший сын полковник Доко, получивший боевую закалку в сражениях Первой мировой войны, Георгиевский кавалер, награжденный многочисленными наградами, начальник штаба «Дикой дивизии»? Младший сын

Асланбек закончил Ярославский кадетский корпус.

А можно ли допустить, чтобы в осетинской среде любящие группы негодяев, подобно тем, которые перечислены в публикации, могли произведаться даже совместно с пырыстыфом над человеком любой фамилии, рода, не говоря о фамилии Кубатиевых, где одних мужчин, имеющих на законных основаниях сабельное и огнестрельное оружие, было более ста человек, не считая молодежь, где одних офицеров было более 30?

Исследователи жизни и быта туземного населения Осетии в своих материалах писали: «За любое оскорбление, вынесенное осетину, должна пролита кровь»...

Бадилата: Кубатиевы, Тугановы, Абисаловы и т. д. с первых дней воссоединения Осетии с Россией служили Отечеству, народу в качестве воинов в составе русской армии. Представители фамилии Кубатиевых, также как представители многих осетинских фамилий, своим отношением к исполнению долга, служебных обязанностей, отношением к окружающим создали авторитет, уважительное отношение к Осетии, осетинам со стороны руководства России, русского народа, народов России и мира.

Публикация в газете – это оскорбление памяти достойных уважения, почитания ушедших поколений. Это плевок в души ныне живущих поколений.

Народная мудрость гласит: «Мертвого льва и осел может лягать».

Я один из старшего поколения рода Кубатиевых, рожденный в семье ссыльных родителей и выросший вдали от родины. Меня и моих братьев, отцы которых солдаты Великой Отечественной войны, погибшие на полях сражений, поражает появление публикации.

...В связи с вышеизложенной короткой исповедью, имею моральное и юридическое право спросить:

1. К какому знаменательному событию в Осетии, России была приурочена публикация грязного, оскорбительного материала НЕДОУМКА?

2. Какую цель преследовала редакция под Вашим руководством, приняв решение на публикацию?

3. Есть ли у автора материала, у редакции юридически обо-

снованная документальная база на право очернения, публикации ложных, клеветнических измышлений?

4. Неужели в Осетии в нынешнее смутное время нет иных проблем, на которые бы обратило внимание одно из основных печатных изданий республики, издание, учредителями которого являются правительство и парламент РСО-А?

На мой взгляд, в наше смутное время главной пропагандистской задачей СМИ должна быть пропаганда идей консолидации общества, а не пропаганда идей ненависти, презрения, очернения одних другими! ЭТО АМОРАЛЬНО, ПРЕСТУПНО!

*Борис Кубатиев,
09.02.2011*

ИРОН ПРОЗӘЙЫ АНТОЛОГИ

ДЗАБАЙТЫ ТАИСÆ

(1935)

Дзайбаты (Къесаонты) Таисæ райгуырд 1935 азы 2 февралы Хъарман-Сындзыхъæуы.

Астæуккаг скъола каст фæуыны фæстæ ахуыр кодта Ленинграды Хойрадзы техникумы, стæй та Дзæуджыхъæуы педагогон училищæйы.

Йæ уацмысты сæйрагдæр жанр у мелодрамæ – уый уæлдай бæрæгдæр дары йæ романтиæ «Сидзæртæ æмæ сидзæргæстæ» æмæ «Донхæрис»-ы.

Таисæ къорд азы дæргъы сæрмагондæй фембырд кодта Фыдыбæстæйы Стыр хæсты тыххæй æрмæг æмæ ныффыста «Балладæ авд æдзард салдатыл». Ис æм новеллатæ дæр.

Ацы уацмыс ист у, Таисæйæн ма фæстагдæр цы чиныг рацыд («Сидзæртæ æмæ сидзæргæстæ», рауагъдад «Ир», 2009), уырдыгæй.

БАСЫ ХУЫПП

Новеллæ

Залихан Иветæйы арвыста бырондонмæ, сыхæгтæ фосы кæвдæстæй цы нартхоры хъæллæгъы фæлхæрдтæ ракалынд, уыдонмæ, артæндзарæнтæн. Кæрты куы фæцæйцъиди чызг, уæд ын Фаризæты «фатеры» бадæг немъцæгтæй иу радта æрттиваг-цъарджын къæфеттæ æмæ хи сойы фых дзидзайы тасмачъи къопп.

Залихан уыдæттæ ауыдта. Рауад, маестыйæ скъуырдта сабийы къухтæ. Къæфеттæ æркалдысты, йæ къæхты бын ын сæ ассæста, дзидзайы къопп та йæхæдæг тæргайхуызæй уæзбын батылд каурæбынмæ.

Афицер сылгоймагән йә сәры тылдай бауайдзәф кодта. Йәхирдыгонау дзургә... Кәд ын йә ныхәстә не ‘мбарстой, уәддәр сә хъуыды әмбарст уыд, ома, бынтон дзәгъәлы, уадз әмә сывәлләттә хәрой. Фәлә сыл Залихан цъиусурау йәхи ныццәвы, фыдгултә йын йә сабитән рәвдауәнтә куы фәдәттынц, уәд. Ныр дәр ын немыцаг не ‘мбары йә ныхәстә, фәлә иттәг хорз әнкъары, ус уымән дәр әмә әппәт знәгтән дәр хорз арфәтә кәй нә кәны, уый.

Афицер йә кителы мидәггаг галиу дзыппәй арәхстгай сис-та чыссәгонд, рафәлдәхта йә. Ныфсхаст къахдзәфтәй бацыд Залиханы размә. Әвдисы йәм къам. Залиханы цәсты тигъ ацах-ста дзәбәх бинонты хуызист әрттиваг гәххәтгыл. Куыд уәнды?! Фәхъыг ын. Йә къух фезмәлыд къам ныццәвыны уагыл, фәлә фәдта: немыцаг хуызистимә цавддурау бандзыг, әмә уыцы уысм уый къух дәр уәлдәфы аздад хъиләй. Әмә гъе-уәд Залихан фенгас знаджы цәстәнгасимә, фәуыргъуыйау – фыдгулән уыди донәйдзаг цәстытә. Асырх. «Ау? Уымән дәр бинонтә ис? Сывәлләттә?» – Йә зәрдә ныссәххәтт ласта. Иу хатт ма йәм бакаст әмә... бамбарста – немыцаг кәйдәр зәххыл йәхи фәндонәй кәй нәй. Банкъардта ноджы, йә ад-джын бинонтәй дәр бархийә кәй нә фәхицән. Йә әвирхъау маст атад Залиханән. Ныккаст хуызистмә: рахизырдыгәй бады йәхәдәг немыцаг әфсәддон дарәсы, йә хъәбысы иу әртәаз-дзыд ләппу. Йә галиу фарс – йә бинойнаг, рәсугъд әмә зәрдәисгә, уый хъәбысы – чысыл чызг, ләппуйә кәстәр.

Ныссагъәсы и Залихан. Ау?!

Немыцаг дәр банкъардта, әдзух сәм марджы цәстәй чи кәсы, бирәгъау сәм чи раләбуры, уыцы сылгоймагән дәр зәрдә кәй ис, уый әмә Иветәйы раз дзуццәджы әрбадт. Уый дәр ныккаст әрттиваг къаммә. Базыдта немыцаджы, йә мидбыл бахудт, цыма сәм уыцы немыцаг хәцәнгәрзтимә не ‘рбацыд, фәлә къафеттимә әмә йә бинонты къам әвдисынмә.

Ләг бафиппайдта, сывәллон куыд ныджджих хуызистмә. Бамбарста, уый кәй никуы фәдта ахәм рәсугъд дарәс, йә бинонтә цы фәлыстыты уыдысты, ахәм аив уәләдарәс, әмә бәрәг нәу – уәвгә дәр искад фендзән... Ныууәфыд, афтә-мәй сыстад.

Дондзастәй ма әркаст къаммә әмә йә хъавгә нывәрдта йә бынаты. Йәхирдыгонау дзургәйә, йә рахиз къухы цыппар

æнгуылдзы фæхыл кодта. Ацамыдта сæ Иветæ æмæ Залиханмæ. Фæхыл кодта уый фæстæ йæ галиу къухы дыууæ æнгуылдзы дæр æмæ сæ бакъуырдат йæ риу. Дыууæ къухы хыл æхсæз æнгуылдзæй батъæпп кодта йæ сæр, стæй цыппар æнгуылдзы баиу кодта, йæ хурхыл сæ хырхæй фадæгау ахаста дыууæрдæм æмæ сдзырдта:

– Sechs Kinder, sechs Kinder!!!

Иронау куы дзырдтаид, уæддæр æй хуыздæр нæ бамбæрстаиккой мад æмæ чызг, афтæ бæлвырд æмбарын кодта йæ зæрдæйы хыг, ома, йæхи дыууæ хъæбулы æмæ Залиханы цыппар сабийы баззайдзысты æнæ фыдæй, кæд нырма Залиханы сывæллæтты фыд хъæбатырæй хæцы немцыцы ныхмæ, кæд æмæ ма немцаг йæхæдæг дæр нырма кæсы Кавказы хæхты æвзист цъуппытæм Хъарман-Сындзыхъæуæй, уæддæр.

Афицер джихæй алаууыд иу цъусдуг, стæй уæззау къæхдæфæй йæхи уынгмæ айста. Залихан дæр, фашисты фыдæлгъыстгæнгæ, бацыд йæ агъуыстмæ. Иветæйы та дон хæссын дæр ма хъæуы. Æдзæстхизæй нал уæндыд немцаджы рæзты ацæуын ахæм хъаугъайы фæстæ, ноджы бырондон змæнты.

Уæддæр змæнты. Иуварс уал æрæвæрдта æнæхъæндæр хъæллæгъ, ууыл цæхгæрмæ æварын райдыдта хъæллæгътæн сæ хустæ-хустæ. Йæ къухтæ самæстысты фаджысæй... Айтыгъта сæ уаргъыл, фæхæст цæхгæрмæ хъæллæгъты кæрæттыл. Кæрæттыл куы схæцыд, уæд егъау уаргъ йæхи систа зæххæй, йæ цæнггæ та йын цыма гæркъайæ ралвæстой, уыйау уæхсчытæй иртæсагау кодтой. Тынгдæр æрбалвæста хæссинаг. Систа йæ. Фæлæ йæ развæндаг нæ уыны. Сивæзта йæ сæр, хъаз уарынмæ йæ хъуыр ивазæгау. Фаджысы цъæхснаг тæфмæ йæ зæрдæ хæссы. Дардæй кæсæгмæ афтæ зынди, цыма уаргъ йæхæдæг быры.

Уæддæр Иветæ йæ цæст дардта немцагмæ. Æдзух йæ мад семæ хыл кæны. Хуыцау бахизæд, æмæ йыл афицер ныххуда, Фаризæт сын сæ магуырыбоны хъизæмæрттыл куыд фæхуды, афтæ.

Фæлæ уый лæууы, йæ хъултæ цыма фембылд сты, ахæм хуызы. Кæрты дуармæ куы бахæццæ чызг, уæд ын уæзданæй дуар бакодта, йæхæдæг йæ фæстæ бахызт.

Залиханы маст уæдмæ дæр нæма ссыди æмæ та немцаг фыдгулæн алывыд калынмæ ратомар кодта, фæлæ йын йæ цæсгомы уындæй фæкуыддæр.

Уый йын ацамыдта Иветæмæ, карз, ныфсхаст хъалæсыуагæй загъта къуызгæ уырыссагау:

– Фот, Сталин!..

Уый æгæр у! Залихан рафыхт. Цытæ уæнды?! Фæтъæлланг ласта:

– Сталин цы аххосджын у?!

Бæрæг нæу, ацы хатт фыдгул æмæ патриот-сылгоймаджы хъаугъа цæуыл ахицæн уыдаид, уый, сæ быцæу сын бомбæтæ ласæг хæдтæхæджы уæззау уыргъ-уыргъ æмæ сармадзанти уынæргъын сæ быны куы нæ акодтаиккой, уæд.

Уалынмæ фæдисонæй кæртмæ æрбазгъордтой немыцаг салдаттæ. Удаистæй дыгъал-мыгъул кæнынц:

– Russen! Russen!..

Афицер сын цыдæр бардзырд радта. Стæй фæзылд Залиханмæ, пъадвалмæ ацамонгæйæ, ома, рæвдз сывæллæтты уырдæм ныккæн...

Иу райсом раджы Залихан схызт ныккæндæй. Бæстæ йæм цыдæр дызæрдыггаг сабыр фæкаст. Хъуызæгау рацыд кæртмæ. Уæрдон кærты нал, знаджы машинатæ уынджы нæ зынынц, Æддæмæ рацыд. Дунеимæ хæрхæмбæлд фæци.

– Дæ хæрзæггурæггаг мæн, Залихан, нæ «уазджытæ» алыгъдысты.

– Куыд?! – æнæбонæй кауыл банцой кодта Залихан. – Нæ ма уырны.

– Сæ кой, сæ хъæр дæр нал ис, – æрбахъæбыс æй кодта Дуне.

– Сæ кой, сæ хъæр ма хъуысдзæн, фæлæ æцæг алыгъдысты?

– О...

– Уæдæ нæхионтæ хæрзхæстæг сты, – дард кæдæмдæр аджих уæвгæйæ, загъта Залихан.

Сæууон дымгæ уайтагъд фæйнардæм ахаста æхсызгон хабар:

– Знаг фæлыгъд!..

Адæм талынг, тæссаг, уымæл пъадвалтæй райсомы хурмæ тындзыдтой. Хæдзæртты тохынатæй скалди бæзджын, æнæнцой фæздæг, раст æй цыма фæтдзæгъдæнæй цагъдæуыд.

Иветæ сæ дуармæ лæууыди, сурвых дзидза кæм уыд, ахæм афтид немыцаг тасмачъи банкæимæ.

– Ёрбахастай та мæм æй уæддæр? – фæрсы йæ тызмæгæй Залихан.

– Мама, кæс-ма, куыд рæсугъд у.

– Сæ рæсугъд дæр емынæ æмæ сæхæдæг дæр!

Чызг ацы хатт йæ мады ныхасы уаджы банкъардта фæлмæндæр тæгтæ æмæ фæныфсджын:

– Иу бон мын кæй аппарын кодтай, уым Любæ дондидинæг ныссагъта.

– Хорз, уадз æй.

Иветæ фырцинæй банкæ стъолыл авæрдта æмæ уынгмæ азгъордта.

– Куыдзы комæй стæг, – загъта Залихан æмæ банкæйы цайданæй ныккодта тæвд дон, йæ сой ын анхъæвзынæн. – Цы æрттывд кæны, цы, йæ мидæг, сæ мард...

Йæ æлгыст фескъуыд, йæ фындзыл суад басы тæф. Бас! Йæ сæр разылд, цайдан пецы къæйыл авæрын ма йын бантыст æмæ рудзынджы раз бандоныл йæхи æруагъта...

Хъуызæгау бакаст, къулрæбын цы сынтæг лæууыд, уымæ. Уым фынæй кодтой йæ кæстæр æртæ сабийы. Басы хæрзад тæф айвылд агъуыстыл. Иу хуыпп дзы куы акæнид, иу... Йæ ныхыл, дыууæ æрфыджы æхсæн, тугдадзин адымст. Фæстаг хатт ма кæд бацымдта бас? Дзидза, стурь дзидза кæм сфыхт, ахæм бас? А, хæдæгай, хæст цы бон райдыдта, уыцы бон Цыколайы. Йæ сæрыхицау сын бæргæ ныууагъта цардæн фæрæзтæ, фæлæ...

Йæ фындзыл ноджы хæрзаддæрæй та сæмбæлд басы тæф... Ныртæккæ дзы схуыппытæ кæндзæн. Ахуыпп кæндзæн ацы фыдгулты банкæйæ. Тынг хæрзад у басы тылд дзул, уæлдайдæр йæ къæрис.

Йæ зæрдыл æрбалæууыд: Иветæйыл æртæ азы цыдаид, афтæмæй йæ басы дзул бассæста. Йæ зæрдæмæ нæ фæцыд æмæ йæ фыдæн загъта, дзул, дам, мæ нæ хъæуы. Уый йæм æргуыбыр кодта æмæ уырдыгæй ссæст дзултæ уидыгæй ахордта. Сывæллон йæ къусмæ куы ныккаст, уæд ныккуыдта: «Мæ бас цы фæци?» Фыд ныххудт: «Чызг, æз æрмæстдæр дзул бахордтон».

Басы тæфмæ йæ комыдæттæ уайынц. Бакаст та фынæй сабитæм. Ныртæккæ, ацы минут схуыппытæ кæндзæн басæй, ныртæккæ, фæкæсут-ма... Хæстæг æрбайста банкæ æмæ, гъа

гъеныр дзы схуыпп кæна, зæгъгæ, афтæ фæзынд Иветæ, йæ къухы дидинаджы фæрссаг къабуз...

Оххай-гъе! Куыд ын нæ бантыст иу, зыбыты иунæг хуыпп скæнын! Иу, иунæг хуыпп. Чызг рæвдздæр куы федде уайд, кæннод бас узал дæр ауыдзæн.

Иветæ дидинæг агуывзæйы доны авæрдта. Банкæ райста, йæ тæнгъæд ын æхсæндæттæ калæн бедрайы ныккалдта æмæ фæдæдуар...

Наци цæры, кæрæдзиуыл æй æнгом чи бæтты æмæ йын йæ цард чи рухс кæны, ахæм арф æнкъарæны æмæ стыр хъуыдыйы æххуысæй, стæй адæм, сæ уæле чи ис, уыдонимæ æмзонд куы вæййынц, уæд уыдæтты фæрцы. Афтæ райгуыры нацийы тых. Биржæты сæудæджеры куыстæй, сомы аргъыл тыхсынæй нæ, фæла, кæй ранымадтон, уыцы арфæйаг хъуыдæгтæ сты нацийы хъомыс. Удварнæй наци цас хъæздыгдæр уа, уыйбæрц материалон хуызы дæр уыдзæни хъæздыгдæр...

Федор Достоевский

АРВИСТОН

ÆМБИСÆНДТÆ

Мин сызгъæрин æхцайы

(Лев Толстоймæ гæсгæ)

Иу бонджын лæг сфæнд кодта 1000 сызгъæрин æхцайы мæгуыртæн раттын, фæлæ нæ зыдта, кæцы мæгуыртыл сæ байуара, уый. Сауджынмæ бацыд æмæ йын афтæ:

1000 сызгъæрин æхцайы мæ мæгуыртæн раттын фæнды, фæлæ йæ мæ сæр нæ ахсы, кæмæн сæ раттон, уый. Дæхимæ-ма сæ райс æмæ сæ ратт, кæмæн æмбæлы, уыдонæн.

Сауджын загъта:

– Æгæр бирæ ‘хца сты, æмæ йæ мæнæн дæр мæ зонд нæ ахсы, кæмæн сæ раттон, уый. Иуæн фылдæр куы раттон, иннæмæн та къаддæр, уæд хорз нæ рауайдзæн. Зæгъ-ма, цавæр мæгуыртæн æмæ цастæ раттон де ‘хцатæй?

Бонджын лæг загъта:

– Кæд æй ды нæ зоныс, кæмæн раттын хъæуы æхца, уый, уæд æй Хуыцау зоны: фыццагдæр дæм цы мæгуыр фæзына, уымæн-иу сæ ратт.

Аргъуанмæ хæстæг цард иу мæгуыр лæг, бирæ сывæллæтты фыд. Лæг йæхæдæг – рынчын, кусын йæ бон нæ уыд. Иуахæмы псалтырь касти æмæ дзы ссардта ахæм ныхæстæ: æз уыдтæн æрыгон, ныр базæронд дæн æмæ нæ федтон, рæстзæрдæ уавгæйæ стонгæй мæлæджы æд сывæллæттæ рохуаты ныу-уагъдæуыд, зæгъгæ.

Мæгуыр лæг ахъуыды кодта: «Мæнæ æз рохуаты баззадтæн Хуыцауæй. Æвзæрæй та нукуы ницы ракодтон. Цæй, æмæ сауджынмæ бацауон, бафæрсон æй, Библийы раст цауылнæ фыстæуы, зæгъгæ».

Бацыди сауджынмæ, уæдæ цы уыдаид. Сауджын æй куы ауыдта, уæд загъта:

– Фыццагдæр мæм ацы мæгуыр лæг æрбацыд.

Æмæ йын радта хъæздыг лæджы 1000 сызгъæрин æхцайы.

Бэрзонд сис

Конфуцийы ахуыргæнинагмæ æрбацыдысты цалдæр адæймæджы æмæ йын дзурынц:

– Ды ахæм зондджын дæ, стæй афтæ хорз фæдзурыс... Конфуци та мæстыгæр æмæ хъуыр-хъуыргæнаг у!

Лæг сын дзуапп радта:

– Зонд сисæй уæлдай нæу. Мæ сис ныллæг у, æмæ цы гæнæг дæн, уый уынут, Конфуцийы сис та бэрзонд у, æмæ сымахмæ нæ зыны, мидæгæй цы ис, уый. Кæд уæ фæнды, уыцы бэрзонд сисы мидæгæй цы ис, уый базонын, уæд уал самайут уæхион æмæ йæм уырдыгæй кæсдзыстут.

Иу бонджын лæджы хабар

Иу бонджын лæгæн йæ хор, йæ халсартæ, дыргътæ тугыл аскъуыдысты, æмæ сæ цы фæкæна, уый нал зыдта: «Утæппæт тыллæг кæм бафснайон?» Фæстагмæ йæхицæн загъта:

– Мæ къутутæ, хордæттæ фехалдзынæн æмæ стырдартæ сараздынæн. Уым мæ хор, мæ дыргътæ æмæ халсартæ бафснайдзынæн, стæй мæ удæн зæгъдынæн: «Гъæйтт-мардзæ, мæ уд, дæ рæбыны бирæ бæркæдтæ ис, иу авд азы фаг дæр сты. Æдыхст у, хæр, нуаз, цин кæн».

Уæд æм Хуыцау дзуры:

– Æдылы къоппа! Ахсæв дын дæ уд исгæ кæндзысты. Цы æрæфтауц кодтай, уыдæттæ дын кæмæн баззайдзысты?

Афтæ рауайы йæ хабар, æрмæст йæхи уды къоппайыл чытыхсы, уыдонæн.

Дыууæ уасæджы

Дыууæ уасæджы фæхыл сты. Састы бынаты чы баззад, уый фæсвæд ран къуымы бамбæхст, уæлахиздзау та хæдзары сæрмæ стахт, йæхи нысхъæл кодта æмæ йæ хъæлæсыдзаг ныхъхъи-хъри-хъу ласта.

Фыр хъал уасæджы цæргæс ауыдта. Дурау йæхи хæдзары сæрмæ æрæппæрста, хиппæлойы йæ базырæй ныффæртт ласта, стæй йæ йæ дзæрныхтæй фелвæста æмæ йæ афардæг кодта.

Уызын æмæ тæрхъус

Уызын æмæ тæрхъус фæбыцæу сты, уайагдæр нæ чи у, зæгъгæ. Хъуамæ дугъы ауадаиккой хохы рæбынмæ.

Тæрхъус йæ къæхтыл йæ зæрдæ дардта æмæ фæндагыл йæ фæллад арæх уагъта. Иуафон фынаей дæр аци. Уызын та бонзонгæ уыд æмæ иудадзыг размæ уад æнæрынцойæ.

Тæрхъус бон-изæрмаæ фæфынаей кодта, уызын та, фæллад нæ зонгæйæ, хохрабынмæ згъордта.

Удвидарæй, дæ тыхтыл нæ ауæрдгæйæ куы архайай, уæд, йæхиуыл чи фервæссыд, схъæл чи у, ахæмтыл æнæмæнг фæуæлахиз уыдзынæ æмæ дын бирæ цыдæртæ бантысдзæни.

Адам æмæ Евæйы тыххæй

(Ильф æмæ Петровы фыст æмбисонд)

Мæскуыйы, хорз адæм, цардис æмæ уыдис лæппуæг, фæскомцæдисон. Йæ ном – Адам. Уыцы сахары ма ноджы цардис æмæ уыдис æрыгон чызг – фæскомцæдисон Евæ. Иуахæмы дын чызг æмæ лæппу, атезгъо кæнæм, зæгъгæ, куы араст уаиккой мæскуыйаг дзæнæтмæ – Культурæйы æмæ фæлладуадзæн паркмæ. Сæ ныхасы сæр цы уыд, уымæн бæлвырд ницы зонын, фæлæ рæзгæ удтæм уарзондзинады койтæ йеддæмæ цы хъуамæ уа? Адам æмæ Евæ марксистæ уыдысты æмæ, чи зоны, дунеон революцийы тыххæй дæр дзырдтой. Цыдæриддæр у, уæддæр бæласы бын цъæх нæууыл æрбадтысты. Чи зоны, бæлас та хуымæтæджы бæлас нæ уыди, фæлæ зонд æмæ хæлардзинад тауæг – мæнæ Библийы чи ис, раст уый æмбал. Фæлæ йæ уæхæдæг зонут, марксисттæн мистика æнæуынон у. Æмæ дыууæ уды банхъæлдтой, ай хуымæтæджы цъуй у, зæгъгæ. Иуафон Евæ сыстади, бæласæй чысыл къалиу расаста æмæ йæ Адамы къухы фæсагъта. Раст дын уыцы сахат, цыма зæххыскъуыдæй сгæпп ласта, уыйау иу лæг сæ цуры куы фегуырид. Æрыгон марксисттæ йæ сонт-монты бæлæстæм зилæг фенхъæлдтой. Уый та, æвæццæгæн, йæ къухы сырхзынг кард кæмæн æрттывтæ, ахæм зæд уыд. Æвиппайды загъд-замана самадта æмæ Адам æмæ Евæйы къан-

тормæ атардта: бæлæсты хæдзарадæн зиан кæй æрхастой, уый тыххæй хъуамæ фыст æрцыдаид суагъæ. Цыма стыр фыд ракодтой, уыйау æвзыгъд марксисттæ ахсджиаг политикон дзуринæгтæй фæиртæстысты, æмæ Адам йæ фарсмæ лæугæ ауыдта бæстырæсугъд Евæйы. Евæ та бафиппайдта, йæ цуры адæмæн æмбисонды æхсарджын Адам кæй лæууы, уый. Æмæ дыууæ æвзонг уды кæрæдзийæн ноджы фæадджындæр сты. Æртæ азмæ сын райгуырди дыууæ фырты. Сæ иуыл сæвæрдтой ном Каин, иннæуыл та Авель. Цасдæр рæстæджы фæстæ Каин амардта Авелы. Аврамæн райгуырд Исакхъ, Исакхъæн – Иаков. Цæвиттон, Библийы цы хабæрттæ фыст ис, уыдон дзыхъ-хъынногæй æрцæудзысты, æмæ сæ ницавæр марксизм бауромдзæн. Уыдзæни хъаймæт, уыдзæни Ной йе ‘ртæ фыртимæ, Хам бафхæрдзæни Нойы, уыдзæни Вавилоны мæсыг, æрмæст ардæгарæзтæй лæудзæни мин-мин азты. Афтæтæ гъе, хорз адæм. А дунейы ногæй никæд ницы æрцæудзæни. Сымах дæр бынтон дзæгъæлы суыттылы кодтат адæмы, бынтон дзæгъæлы сызмæстат бæстæ, ног цард аразæм, зæгъгæ.

РЫНЧЫН ПОЭТ

Дохтырмæ иу схъæл, бирæдзураг графоман бацыд æмæ хъаст кæнынмæ фæци:

– Цы мыл æрцыд, уымæн ницы æмбарын... Мæ зæрдæ мын цыдæр æлхъивы, мæ уæнгты хъару асæтты. Мæ зæрдæ цæлхъ-цæлхъ кæны. Гъемæ мæм æппындæр хъару нал ис, иудадзыг мæ ком ивазын, мæ сæрыхъуын арц сбады!

Дохтыр ын йæ дзæнгæдамаæ фæхъуыста, стæй йын афтæ:

– Фæлæуу-ма, фæлæуу... Мыййаг, а фæстаг бонты ницы ныффыстай, æмдзæвгæ кæнæ æндæр исты?

– Ныффыстон.

– Цы?

– Æмдзæвгæ.

– Æмæ йæ никамæн-ма бакастæ?

– Нæ.

– Уæдæ ма йæ мæнæн бакæс.

– Табуафси.

Æмæ тæрных графоман уыцы разæнгардæй кæсын байдыдта йæ ног æмдзæвгæ.

– Ноджы ма йæ иу хатт бакæс.

«Рынчын» та ноджы зæрдæргъæвдæрæй бакаст йе ‘мдзæвгæ. Дохтыр та йын йæ фыст æртыккаг хатт бакæсын кодта.

– Гъеныр дæ хъул сах абадти, – загъта дохтыр. – Ныр дæ никуыуал ницы срисдзæни. Дæ низыхатт де ‘мдзæвгæ уыди: дæ буары бадтис æмæ дын дæ цард сæнад кодта. Ныр æддæмæ ралæст, æмæ дын, мæ лымæн лæг, дзæвгар фенцондæр... Афтæ нæу?

Македойнаг Александры хабæрттæй

1

Стæры цауыны размæ Македойнаг Александр йæ мулк байуарста йæ хæстæджытæ æмæ йæ хæлæрттæн. Хæстæджытæй иу дисы бацыди паддзахы рæдаудзинадыл æмæ йæ афарста:

- Æмæ ма дæхицæн та цы ныууагътай?
- Ныфс, – дзуапп ын радта паддзах.

2

Персмæ стæры цауыны хæдрæзмæ Александрæн фехъусын кодтой, паддзах Дарийæн, дам, диссаджы рæсугъд чызджытæ ис. Александр загъта:

– Æндæрбæстаг хæстонтæ дыл куы фæуæлахиз уой, уæд уый бæллæх у, фæлæ дыл æндæрбæстаг сылгоймæгтæ куы фæуæлахиз уой, уæд уый ноджы стырдæр бæллæх у.

3

Иухатт Искандерæн (Македойнаг Александрæн) фехъусын кодтой, де ‘фсæддонтæй, дам, иу йæ ном аивта æмæ йæхи хоны Искандер.

Паддзах уыцы æфсæддонмæ бадзырдта æмæ йын загъта:

– Ме ‘мном суай, уый ныхмæ нæ дæн, фæлæ дæ зæрдыл бадар: знæгтимæ тохы куы бацауай, уæд-иу ма рох кæн, дæ ном Искандер кæй хуыйны, уый.

4

Искандер (Македойнаг Александр) Персмæ стæры куы фæцайцыд, уæд Дарæ (Дарий III) Александрмæ арвыста гæххæтт

ахæм фыстимæ: «Зон æй, Дарæ иунæг нæу, йе ‘фсæдтæ сты дæс æмæ æртиссæдз мины». Ома, кæд Искандер фæтæрсид.

Искандер ын ахæм дзуапп радта: «Зон æй, æргæвдæг фысты бирæйæ нæ фæтæрсдзæни».

5

Александр æрыгонæй бакасти Демокриты фыстытæ базыдта, дунетæ бирæ кæй сты, уый æмæ æрхæндæгæй загъта:

– Æз та, магуыр ма бон, ацы иунæг дунейæн дæр нæ дæн хицау!

ЦИТАТÆТÆ

* * *

1895 азы Владимир Ульяновы æрцахстой, революцион организацийы кæй архайдта, уый тыххæй. Ахст адæм-иу кæрæдзимæ цы чингуытæ лæвæрдтой, уым дамгъæты сæрмæ æвæрдтой стъæлфытæ кæнæ «чернилетæй» фыстой сæ хабæрттæ. «Чернилетæ» та уыдысты æнахуыр: сæ фыст-иу нæ зынди. Цæвиттон, фыстой æхсырæй. Æмæ-иу гæххæтт куы стæвд кодтой, уæд-иу фыстытæ гæзæмæ разындысты æмæ сын кæсæн уыд.

Ленин-иу дзулы фæлмæнтæй «черниладæттæ» сарæзта, æхсыр дзы-иу ныккодта æмæ уымæй фыста. «Абон бахордтон æхсæз черниладоны», – фыста Ильич ахæстонæй йæ цардæмбал Надеждæ Крупскаямæ.

* * *

Балерина Матильдæ Кшесинская большевиктæн йæ галуан нæ радта. Февралы революци куы ‘рцыд, уæд Матильдæ фæтарст æмæ йæ галуанæй йæхи айста. Революцион салдæттæн уыцы заманай хæдзар сæ зæрдæмæ фæцыд, ай-гъай, æмæ дзы 1917 азы мартъийы æрбынат кодтой партийы Центрон æмæ Петербурджы комитеттæ сæ хæстонтимæ. Кшесинская сыл бахъаст кодта тæрхондонмæ. Аххосджынты номхыгъдмæ бахаста В. Ульянов-Ленины дæр. Тæрхондон бауынаффæ кодта большевикты организацийы галуанæй раарвитын. Гъе, фæлæ Ленин уыцы галуаны нæ цард, уымæ гæсгæ тæрхондоны уынаффæйы йæ кой нæ уыди.

* * *

Райсæм-ма Гуырдыстоны Абхази æмæ Хуссар Ирыстонимæ. Европæйы Совет у Гуырдыстоны фарс, фæлæ цымæ абхазтæн цæуылнæ ис сæхи паддзахад саразыны бар?! Куы никæмæй ницы адавтой, æрмæст сæхи цы уыд, уый фæстæмæ райстой. Абхазты паддзахад уыди Гуырдыстонæй бирæ раздæр.

Фæлæ Европæйы Советмæ уыдæттæ нæ хъуысынц. «Нагъ, – хъæр кæнынц, – фæстæмæ Гуырдыстонмæ аздæхут!»

Æмæ йæ хорз хъуыды кæнын, Саакашвили залмæ куы ба-
цыд, уæд ын куыд æмдзæгъд кодтой, уый – уæд ма президент
уыд: Мишæ, бурбын сырх революци!.. Ныр æй анæхъæн Ев-
ропæйы алы къуымты ратæр-батæр кæнынц – лыгъд фыдгæ-
нагау.

Владимир Жириновский
АиФ, 2017, № 42

* * *

Финлянди æмæ Уæрæсе дыууæ хицæн планетæйау сты. Финнтæ – тынг хæдзардзин наци. Бирæ не сты, уымæ гæсгæ кæрæдзиуыл хæцынц æнгом бинонтау. Сæ зæхх стыр нæу. Махмæ та æнæкæрон зæххытæ ис, фæлæ уыцы зæххытæн хи-
цау нæй, ноджы не стигъджыты балтæн нæ бон ницы у. Неза-
мантæй фæстæмæ нæ адæм кæрæдзийæн цыфыддæр митæ
кæнынц. Дагестайнæгты койтæ райдайæм. Фæлæ уырыссаг
уырыссаджы цы æбуалгъ над фæкæны, афтæ – ничи. Уымæ
кæмфæнды дæр – метройы, уынджы, æфсады, суанг хæдзары
асинтыл дæр. Æппæт уыдæттæ хæлæгнизæй цæуынц. Хæлæг
уырысы национ бæллæх у. Уыцы азар сæ судзы иудадзыг.

Евгений Дятлов, питераг зынгæ актер.
Собеседник, 2011, № 14

Редакторæй. Армыдзаг ирон адæмы дæр уыцы азар судзы
фыдæй-фыртмæ. Дзæгъæлы нæ фæдзæхста Къоста: «Ме ‘фсымæр-
тæ, кæрæдзи уарзгæйæ цæрут».

РАГОН АНЕҚДОТТÆ

* * *

Оноре де Бальзак йæ фæстæ бирæ уацмыстæ кæй ныууагъта, уый дзурæг у канд курдиатыл нæ, фæлæ тынг тагъд кæй фыста, ууыл дæр. Фыссæг цæмæй амарди, уый тыххæй журналист Леон Гозлар афтæ загъта: «Æртиссæдз томæй!» (Ома, фыргуыстæй). Бальзак-иу йæхæдæг та афтæ дзырдта: «Мæн фæнды литературæйы, куыд гæнæн ис, афтæ фылдæр бынат бацахсын, цæмæй дзы æдылытæн бынат мауал баззайа».

* * *

Бальзак балцы уыд Австрийы. Æвзаг кæй нæ зыдта, уымæ гæсгæ йын зын уыдис йæ хъуыддæгтæ кæнын. Дилижансты хицæуттæ-иу разыйæ нæ баззадысты, цас æмбæлд, уымæй сын къаддæр кæй фыста, уый тыххæй. Фæстагмæ Бальзак ахæм мадзал æрхъуыды кодта: бæхтæрæгæн-иу æхца фидын куы бахъуыд, уæд ын-иу йæ армы нывæрдта иу æвзист æхца æмæ-иу бæхтæрæджы цæсгоммæ йæ каст скодта. Стæй та йын-иу дыккаг æвзист æхца нывæрдта. Цæвиттон, цалымæ-иу бæхтæрæджы цæсгомыл мидбылхудт нæ фæзынд, уæдмæ йын лæвæрдта æхцатæ. Фæлæ иугæр бæхтæрæг бахудт, уæд та-иу Бальзак йе ‘хцатæй иу фæстæмæ систа æмæ-иу фæндараст загъта бæхтæрæгæн.

* * *

Людвиг ван Бетховенæн йæ кæстæр æфсымæр Иоганн мулкуарзаг кæй уыд, уымæ гæсгæ йæ композитор тынг нæ уарзта. Иоганн куыста афтечи хицауæй, дзæвгар æхца самал кодта æмæ балхæдта стыр бæстыхæйттæ. Æгæр фæхъал, уæдæ цы уыдаид. Ногбоны хæдрæзмæ йæ хистæр æфсымæрмæ хуынды гæххæтт барвыста, йæ быны та йын парахат дамгъæтæй æрфыста: «Иоганн ван Бетховен. Зæххы хицау».

Хуынды гæххæтты иннæ фарсыл композитор бафыста: «Людвиг ван Бетховен. Сæрымагъзы хицау».

* * *

Бисмаркы министрæй иу дис кодта, нæ канцлер, дам, ахæм æдылы ус куыд æрхаста. Бисмарк дзуапп радта, мæ зонд, дам, махицæй уæлдай мæ усы фаг дæр у.

* * *

Бетховен зәрдиагәй әххуыс кодта курдиатджын фәсивәдән. Фәлә-иу курдиатцух әнәджелбеттытән әргомай загъта йә хъуыдытә. Иуахәмы йәм иу әнәчетар, хиуарзон тәрных арәх цауын байдыдта. Бетховен ын ләмбынәг әркаст йә куыс-тытәм әмә хъуынтъызәй бахудагау кодта:

– Ехх, мә лымән ләг, нырма дә бирә фыссын бахъәудзәни, фыссынмә кәй нә арәхсыс, уый базоныны тыххәй.

* * *

Номдзыд ахуыргонд Андре-Мари Ампер алцыдәр рохгәнаг уыд. Иуахәмы йе ‘мбалы хәдзары сихор хордта. Хәринаг йә зәрдәмә нә фәцыд әмә мәстыйә хъуыр-хъуыр кәнын байдыдта:

– Ахәм ма әнаккаг ми уыдзәни! Тәккә райсом мә хәринаггәнәдджы фәддәдуар кәндзынән!

* * *

Тристан Бернар йе ‘мбәлттимә ныхас кодта Паскалы тыххәй. Әмбәлттәй иу афтә, Паскаль, дам, сывәллон куы уыд, уәд йә сәрнизән ахәм хос ссардта: геометрион хынцинагтә-иу әрхъуыды кодта.

– Диссаг та куыннә у, – загъта Тристан Бернар. – Әз та-иу сывәллонәй геометрион хынцинагтимә тох кәнгәйә сәрниз ссардтон.

Мах чи фæхицæн кодта, уый нæ тæригъæд фæхæссæд...

Цъары фарстыл:

1. Цæллагты Виктор. Ацæмæз.

4. Есенаты Ахсар. Аенкъард маргъ.

* * *

Гл. редактор	<i>А. М. КОДЗАТИ</i>
Зам. гл. редактора, проза	<i>Б. М. ГУСАЛОВ</i>
Ред. отдела поэзии и драматургии	<i>К. Г. МАМУКАЕВ</i>
Шеф-редактор	<i>И. А. КОДЗАТИ</i>
Корректор	<i>З. З. КАРАЦЕВА</i>
Технический редактор	<i>Н. М. ПРОВОТОРОВА</i>
Дизайн	<i>З. Р. ГУРИЕВА</i>
Компьютерный набор	<i>М. К. КИРГУЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.
Журналы цы армæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кълхфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредитель:
Комитет по делам печати
и средств массовых коммуникаций РСО-Алания
362003. г. Владикавказ, ул. Гагарина, 30.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; [http:// www.mahdug.ru](http://www.mahdug.ru).
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
шеф-редактор, отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.

Подписано к печати 15.02.18. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 8,53.
Тираж 1000 экз. Заказ № 122. Цена свободная.
Выход из печати 28 февраля 2018 г.

Отпечатано в АО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

“

Æппæтæй фылдæр знæгтæ фæзыны, сæр сæрмæ чи хæссы, æнæхин, æргом-зæрдæ, фырнымд чи у, ахæм адæймагæн. Уый алкæй дæр хоны йæ номæй – рæстудты дæр æмæ, мæнгдзæсгом чи дары, цы нæу, ахæмæй йæхи чи ‘вдисы, уыдоны дæр.

Никола Шамфор

”

